

Evropský sociální fond

Praha & EU: Investujeme do vaší budoucnosti

Vysoká škola ekonomická v Praze

Národohospodářská fakulta, Katedra práva

VEŘEJNÁ SPRÁVA: Historie a sociologie demokratizace

doc. PhDr. Jan Vláčil, CSc.

srpen 2011

Název projektu: Kvalitní vzdělání je efektivní investice do lidského kapitálu – cesta k uplatnění absolventů VŠE na trhu práce; CZ.2.17/3.1.00/32102

Obsah

1 Sociologie demokracie	3
Funkce státu	3
Vznik státu	3
Státní správa	3
Sociologie demokracie	4
2 Starověké městské státy a říše	5
Idea obce	5
Občanská participace	5
Problémy kolektivního rozhodování	6
Přímá a zastupitelská demokracie	6
Diktatura, standardizace, impérium	7
3 Feudální stát a středověká samospráva	9
Církevní a světská správa	9
Středověká nobilita a lenní systém	9
Patrimoniální správa	9
Space distance of control, feudální anarchie	10
Středověká idea Evropy	11
Pluralismus a samospráva	11
Klášter	11
Město	12
Komunální konsenzus	12
Universita	13
Cechy a gildy	13
Soudní autonomie, rozhodovací autokefalie	13
Městská republika	14
4 Novověký absolutistický a osvícenský stát	15
Centralizace moci	15
Moderní státní správa	15
Kult osobnosti	16
Policejní stát	16
Polykratický chaos	16
Královská privilegia	17
Kolonialismus	17
Osvícenství	17
Osvícenský absolutismus, utilitaristický liberalismus	18
5 Stavovský a korporatistický stát	20
Požadavek "dobré správy"	20
Oligarchie a regentská správa	20
Parlamentní monarchie	20
Konstituční monarchie	21
Stavovská monarchie	21
Volba monarchy	21
Život veřejný a soukromý	22
Nový způsob financování správy	22
Protestantismus, "duch kapitalismu" a inovace	22
Agrární a obchodní kapitál	23
Manufakturní a tovární výroba	24
Národní stát, nacionalismus	24
Národní identita	25
Militaristický stát	25

Občanství v národním státě	26
Korporatismus, svazy a komory	26
Pluralismus a sociální partnerství	27
Neokorporatismus	28
6 Liberálně demokratický stát	29
Přirozená práva	29
Americká revoluce	29
Francouzská revoluce	30
Restaurace monarchie	30
Ústavodárná vůle a občanská společnost	30
Novodobé instituce právního státu	31
Občanská kultura a novověká samospráva	31
Liberalistická státní správa	32
Politické strany a instrumentalita státu	33
Správní reformy a kritika demokracie	33
Marketingová demokracie	34
Alternativy demokracie	35
Network society	36
New Regionalism	36
Novověká idea Evropy	37

1 Sociologie demokracie

Funkce státu

Evropský sociální fond
Praha & EU: Investujeme do vaší budoucnosti

Stát vzniká jako svébytný sociální útvar z nutnosti organizovat komplexní kolektivní akce (např. budování zavlažovacích systémů), jejichž rozsah přesahuje realizační možnosti rodu, kmene apod. Mezi hlavní **funkce státu** patří obecně **zabezpečení zdrojů** na jeho území. To zahrnuje ochranu teritoria a jeho hranic, života a majetku obyvatel, získávání nedostatkových surovin (např. cínu v době bronzové), zajišťování strategických rezerv (státní sýpky) i monopolních informací (navigačních map, utajovaných technologií výroby, zejména zbraní a luxusních komodit - např. železa a oceli, hedvábí, porcelánu aj.). Stále většího významu nabývá v historii zabezpečení potřebné kvalifikované pracovní síly veřejnými, zvláště vzdělávacími a zdravotnickými službami.

Vznik státu

Vlastní **vznik státu** jako politicky organizované společnosti, umožňující (původně velmi nestabilní) soužití nepřibuzných osob, se projevuje jako postupně prosazovaný **monopol výkonu moci** (zajištění obrany a spravedlnosti, od počátku s panovnickým prerogativem stanovení absolutního trestu), **vznik** s ním spjaté **civilizace** vyznačující se užíváním písma k zachování náboženských tradic (svaté knihy), sociálních zvyklostí (kodifikace zvykového práva v psaném zákoníku), mýtů (historie a literatura) i k evidenci správních rozhodnutí. Státní moc se obvykle také opírá o státní nebo alespoň státem uznávané náboženství a často také (dle středověké teorie „dvou mečů“) prolínající se jurisdikci světské a církevní vrchnosti. Tuto úlohu posléze přejímají politické ideologie a strany. K dalším nejvýznamnějším konstitutivním složkám státu patří i postupný zrod a mocenské **prosazování právního řádu**, propojujícího „vládnoucí“ ideje s praktikami správy.

Centrální autorita si uzurpuje použití síly k řešení konfliktů (a postupně tak omezuje nekontrolovatelné rodové či klanové odvety) i k mobilizaci zdrojů (včetně těch, umožňujících prosazení centralizovaných rozhodnutí). Organizuje jak veřejné práce, stavby a služby, tak obranné i dobovačné války. Konsolidované území je podmínkou obchodu, zvětšování územně politických celků, okupace jiných států nebo podrobení dalších kmenových společenství (imperialismus) usnadňuje dálkový obchod přinášející kvalitnější suroviny, výrobky i technologické a kulturní znalosti. Posilování státní moci předpokládá též znalost „technologie moci“ (Machiavelli) opírající se o centralizovanou byrokracii. Pro její činnost je nejcharakterističtější opět právě metodická evidence zdrojů, zásob a rozhodnutí o jejich distribuci (včetně výběru daní a využití jeho výnosů), opírající se o znalost písma a počítání (včetně tvorby kalendáře).

Státní správa

Stát lze chápat jako „mozek společnosti“ (Durkheim), orgán její sebereflexe a systému komunikace i agenturu racionalizace jejího fungování. Nejvýznamnějším nástrojem i projevem tohoto působení je **státní správa**. Stát může být také považován za „organizaci politických prostředků uspokojování potřeb“, což ovšem navozuje logickou myšlenku práva nespokojených obyvatel jej ignorovat (Spencer) formou protiprávních hnutí či občanské neposlušnosti (Thoreau). Prvotní státní útvary mají mj. i proto charakter **despotie** (fec. *despotes* - pán). Rodící se **idea státu** je v nich spjata se soustavným vynucováním pořádku využitím tzv. panství (Weber), násilná **správní regulace** s výrazným centralismem, prosazovaným silným byrokratickým aparátem. Správané teritorium s lidskými i ostatními zdroji je ovšem v takových režimech od starověku dodnes chápáno jako soukromý maje-

tek panovníka. Orientální despotie byly samozřejmě jistou inspirací i pro evropské státy s volenými králi a posléze nástupnickými dynastiemi. Od počátku historie tzv. Západu, (euroatlantická oblast, něm. *Abendland*) se jako jejich protiklad nicméně prosazuje (již v nejstarších evropských civilizacích – minojské a mykénské) **idea občanské rovnosti** spjatá se zrodem demokracie.

Na správní typ despotie navazují zejména (uzurpovaná) tyranie a (historicky se navracející) diktatura, novověká absolutistická autokracie („samoděržaví,“), autoritářský a totalitární (vzhledem k tematickému zaměření v tomto textu neanalyzovaný) stát. První **přímá demokracie**, vznikající v antickém Řecku a projevující se jako **samospráva**, nachází své pokračování ve středověkých samosprávných korporacích (kláštery, městské komuny, cechy a gildy, university), nepřímá, **zastupitelská demokracie**, prvotně ustavená v římském republikánském zřízení a formálně zachovávaná i v době císařství (senát, aj.), v novověkých městských republikách a stavovských i pozdějších korporatistických státech. Předmětem správy jsou – na rozdíl od despotie – záležitosti veřejného „vlastnictví“ a zájmu - lat. *res publica*, později angl. *commonwealth*. Soudobá **republika** jako režim, v němž se z paralelního působení státní správy a samosprávy ustavuje vskutku **veřejná správa**, představuje také nejrozšířenější a pro západní státy nejtypičtější zřízení.

Sociologie demokracie

Dějiny nejsou jen opakujícím se cyklem civilizačních úpadků (Spengler) nebo naopak výlučně vzestupnou linií neustálého pokroku (Marx). Stejně tak státní zřízení a správa se nevyvíjejí jen v jediném rozměru trvalé demokratizace. Moc historicky osciluje mezi panovníkem a zákonem, vláda mezi panstvím a reprezentací, správa mezi centralismem a liberalismem atd.

Nově se ustavující vědní obor sociologie demokracie proto z historického odstupu (a zčásti též amerického pohledu na starší evropskou minulost) zkoumá dodnes fungující mechanismy správy, které se původně ustavily v antických demokratických společenstvích a postupně tvořily základní stavební kameny následných režimů. Ukazuje, jak se rodila **idea obecného blaha** či **veřejného zájmu**, jak se (i přes opakující se vývojové regresy) prosazoval sociální, tj. hromadně sdílený středověký **požadavek spravedlivé správy** i ranně novověký požadavek „dobré“, tj. **efektivní správy** (v současnosti *Lean and Smart Administration*), jak taková správa zahrnovala stále širší okruhy obyvatel a jak se konečně spolu s ní rozvíjela i **občanská participace** na takové správě.

Kontrolní otázka: Jaké funkce může a měla by – dle vašeho názoru – sehrát sociologie demokracie v současných hospodářsky vyspělých a politicky konsolidovaných státech?

2 Starověké městské státy a říše

Idea obce

Evropský sociální fond
Praha & EU: Investujeme do vaší budoucnosti

Hospodářský a kulturní rozvoj, který vedl ke vzniku antických městských států, umožnil také (poprvé v historii) jeho občanům aktivně utvářet vlastní politický řád. Jeho východiskem byla **idea obce** (*polis*). Její správní rozdělení dle územního, nikoli rodového či majetkového principu (Kleisthénés) nastolilo politickou rovnoprávnost svobodných občanů (nikoli však svobodných cizinců – „barbarů“ a ostatních obyvatel). Tak se zrodila „klasická“ demokracie menšiny (Periklès). K jejímu rozvoji dochází na základě souběhu několika nezbytných podmínek a situačních faktorů. K nim patří především **státní autonomie**, tj. nezávislost vnitřní správy tohoto typu zřízení na vnějších vlivech (popř. jeho hegemonie), **individuální svoboda** a z ní vyplývající **politická aktivita** rozhodující části jeho obyvatel. Možnost samostatného rozhodování a participace na správě věcí veřejných je - obdobně jako autonomie obce - založena především na ekonomické nezávislosti a tedy i omezené mocenské ovlivnitelnosti občanů - původně převážně „živnostníků“. (Na tento předpoklad schopnosti samostatného rozhodování upozornil již filosof a také první „sociolog politiky“ – Aristoteles. Neexistence nebo slabost takových středních vrstev je v dalších obdobích - i dodnes - závažnou překážkou demokratizace správy.)

Název projektu: Kvalitní vzdělání je efektivní investice do lidského kapitálu – cesta k uplatnění absolventů VŠE na trhu práce; CZ.2.17/3.1.00/32102

Občanská participace

Rozšířená **občanská participace** představuje privilegium, které však od počátku - dle stížností historických současníků - často nebylo využíváno. (Původní označení „*idiot*“ platilo svobodnému, ale politicky pasivnímu spoluobčanovi.) Přímá demokracie, vzniklá v tomto období, byla nicméně založena právě na této participaci. Shromáždění na *agoře* (později římském fóru) měla obvykle charakter referenda či plebiscitu. Byla však vždy poznamenána exkluzí, tj. vyloučením části obyvatel, neexistencí dělby moci a náhodností losování. Drakónovy zákony a „drakonické“ tresty ochraňovaly obec před zvlášť aristokracie, hlasování o vyobcování (*ostrakismos*) před nebezpečně ambiciózními politiky. Solón zakázal ručit za dluhy osobní svobodou, Peisistratos a Kleisthénés prosadili reformy ve prospěch nemajetných, druhý též rovnost občanů před zákonem (*isonomia*). Demokracie byla ale také výrazně ovlivňována demagogií. (Výmluvnost tehdejších orátorů a sofistů stejně jako schopnost relativizace jakýchkoli výroků z nich činí nepřímé předchůdce intelektuálů.) Tvůrcem politiky se posléze stává *démagog*.

Systém vlády a správy (*eunomia*) byl zdokonalován radou (*búlé*) připravující program pro občanský sněm (*ekklésia*). Ten volí nebo později losem vybírá soudce a úředníky. Vojenský velitelé (**stratégové**) jsou voleni a po skončení funkčního období se podrobují skrutinii tohoto sněmu. Nejvyššími úředníky jsou **archonté**. Členové rady (později *areopag* v době platnosti Solonovy ústavy a rozšířená *prytaneis* od ústavy Kleisthenovy) a porotních soudů jsou placeni z veřejných prostředků, čímž je umožněn výkon funkce i chudším občanům. „Vláda lidu . . . se opírá o většinu . . . podle zákonů mají všichni stejná práva, když jde o soukromé zájmy, pokud však jde o společenský zájem, má při vybírání pro veřejné úřady každý přednost podle . . . schopností, ne podle své příslušnosti k určité skupině. . . . Ve vztahu ke společnosti žijeme ve svobodě a stejná svoboda panuje v každodenním vzájemném styku . . . v soukromém životě se chováme jeden ke druhému bez vzájemného obtěžování a v životě veřejném nepřekračujeme zákony, především ze studu, posloucháme své spoluobčany, kteří právě zastávají úřady, a zákony . . . které byly dány na ochranu lidí . . . a ty, které jsou sice nepsané,

ale jejichž porušení přináší dle obecného soudu hanbu“ (Perikles). Centrem náboženských kultů a správy je řecká *akropolis*, sídlem represivní moci později římské *castrum*.

Problémy kolektivního rozhodování

Problémy kolektivního rozhodování, zejména jeho neoperativnosti (známé i dnes) vedly v době ohrožení antického státu k ustavení **tyranie**. Na rozdíl od despoty (často s pochybnou legitimitou moci) i od dědičného monarchy získává původní „tyran“ (nejznámější Peisistratos) své postavení na základě vlastního přičinění, konsensu občanů a většinové volby. Toto prvotně demokraticky přijaté a původně vždy pouze dočasné řešení samozřejmě brzy odhalilo nebezpečí neochoty „skládat účty“ po skončení funkčního období a z ní vyplývající protidemokratické individuální uzurpace moci, nastolení **monarchie**, popř. vládnoucí dynastie apod. (Označení tyran bylo nicméně jeho nositeli užíváno jako čestný titul.) Tomu měly zabránit další demokratizační reformy (např. Solon, Kleisthenes, který „přizval lid k partnerství“ a Perikles). Ty se nicméně střídaly s obdobími tyranie (Peisistratos). Jedním z pokusů o řešení tohoto problému byl systém **dyarchie** (/ biarchie) přežívající i v následujících modelech duální mocenské rovnováhy - dva římstí konzulové a tribuni, *missi dominici* (hrabě a biskup), volený starosta a dosazený královský rychtář, nizozemský *Raadpensionaris* - nejvyšší úředník republiky a *Stathouder* – vojenský velitel s diktátorskými pravomocemi, apod. (Zcela rovnocenný formální dualismus přetrvává dodnes v postavení dvou volených a současně rozhodujících Kapitanů San Marina.)

Přímá a zastupitelská demokracie

Řecko dalo světu přímou demokracii, zásadní inovaci zřízení, které mu poskytl (původně rovněž městský stát) Řím, představovala republika, tj. zastupitelská demokracie. I v ní je – stejně jako v předchozím království a zčásti – v institucionálních pozůstatcích republiky – i v pozdějším císařství zdrojem moci (*potestas*) lid (*demos*), tj. ti, kteří mají *status civitatis*, tj. občanů. Veřejné shromáždění těchto občanů či lidový sněm ale postupně nahrazuje **senát** (*Senatus populusque Romanus* – *S.P.Q.R.*) jako nový reprezentant této moci (dle Cicera je *potestas in populo, auctoritas in senatu*). Z řad členů senátu jsou voleni **konzulové** (odtud středověcí konšelé), konečné rozhodování ale zůstává tomuto kolektivnímu orgánu. Moc vykonávají správní úředníci (*magistratus* atd.), za republiky volení, v císařství jmenovaní senátem a kontrolovaní císařskými legáty. K nejvýznamnějším patří **kvestor** – správce státní pokladny a posléze i vyšetřovatel majetkových deliktů prostřednictvím auditu, tj. slyšení o účtech, a **ensor**, zajišťující sčítání lidu jako východisko tvorba státního rozpočtu. *Census* zjišťuje nejen majetkové poměry a daňové povinnosti, ale i občanskou pověst, definující možnost zastávání správních funkcí. (*Princeps* je prvotně mravním vzorem.) Svobodní občané, jejichž jediným majetkem, budoucím živatelem a přínosem státu jsou vlastní děti (*proles*), jsou - již tehdy - zařazeni do „třídy“ proletariátu (*proletarii*).

Prosazování dalších práv svobodných občanů vycházelo z revolučních nebo přinejmenším proti stávající správě zaměřených hnutí. Logicky směřovalo k další demokratizaci správy. Obecný název „prostého“ římského lidu (*popolo*) posléze označoval svaz „vědomě nelegitimní a revoluční“ (Weber), který reprezentovali jeho volení **tribuni** (předchůdci moderních ombudsmanů). Již od dob republiky platil zákaz spojování úřadů a princip kolegiality, časově omezeného výkonu funkce i odpovědnosti za tento výkon. Juliův zákon (César) o municipiích ustavuje autonomii měst při řešení jejich správních problémů a předjímá tak princip subsidiarity. Právo občana odvolat se od místních soudů rozrůstající se říše do Říma je zárodkem víceinstančního uspořádání právního státu. Společnost tak získává charakter „obce institucí“, jejichž uznávaný nebo vynucený pluralismus představoval již jakousi předzvěst občanské společnosti a racionálně legitimní správy. Ideu občanské rovnosti nicméně průběžně popíral vliv nejmajetnějších a politicky tedy nejmocnějších vrstev – nobility, **oligarchie**, aristokracie, patriciátu atd. – na správu věcí veřejných. Z nich se také rekrutovala „služební šlechta“ zastávající i po více generacích vysoké správní funkce.

Ze sociologického hlediska patří k významným faktorům demokratizace správy v období a oblasti antických městských států mj. též špatné podmínky bydlení (římské nájemní domy - *insulae* - měly až deset pater) a středomořské klima směřující každodenní život na veřejná prostranství a k účasti na masových akcích (hry v cirku, triumfy). Společenskému životu sloužily též lázně, divadla, amfiteátry, stát symbolizovaly a propagandistické válečné zpravodajství zajišťovaly vítězné oblouky a sloupy. Náboženské a státní rituály vychovávají k občanství a posilují vědomí právních norem. Demokracie byla spjata s rozvojem filosofie, svoboda s pluralitou uznávaných bohů. Křesťanství

bylo později pronásledováno - nejprve Židy, poté „prostým lidem“ a teprve později i římskými úřady - nejen pro svoji proklamovanou nelояálnost vůči státu, ale i pro svoji monoteistickou nesnášenlivost (narušování občanského soužití i hrozba pomsty ostatních bohů).

Diktatura, standardizace, impérium

Podobně jako v případě řecké *tyranis* se i dočasné mimořádné pravomoci, na nichž je ustavena římská **diktatura**, obvykle přeměňují v doživotní (Sulla). Opakovaně je volen římský „konzul bez kolegy“. (César: jeden z triumvirů – konzul – samovládce. Jeho postupu k moci je velmi podobná kariéra Napoleonova.) Stejně jako tyranie se rodí z chaosu, vyplývajícího z mocenských bojů řeckých oligarchů (Aristoteles), diktatura je často výsledkem konfliktu římských císařů se senátem. (Později je nejobvyklejší příčinou jejího vzniku neúčinnost republikánského zřízení v renesančních signoriích nebo revoluce, která „*pohltila samu sebe*“ -Napoleon). Obdobné mechanismy vedou k tomu, že „První občan“ přestává být *primus inter pares* a začíná úřadovat jako *primus super omnes* či *dominus*. Již **principát** (Augustus) však vede ke kumulaci funkcí imperátora (ve smyslu velitele vojsk), tribuna (v pozměněném smyslu zákonodárce), prvního konsula a censora (rozhodujícího o doplňování senátu). Působí též jako *pontifex maximus* (vrchní velekněz). Principát, respektující alespoň formálně dosavadní republikánské zřízení, se posléze proměňuje v **dominát** (Dioklecián), směřující opět k diktatuře až despotii.

Diktátoři však byli také mnohdy významnými reformátory a stavebníky, tj. iniciátory sjednocujících forem správy i architektonické podoby a symbolické reprezentace říše (César, Nero). Neustále se rozšiřující moc Říma si vynucuje zavedení jednotného (úředního) jazyka i právního, měnového a daňového systému. Souběžně dochází k šíření inovací v zemědělství, řemeslné výrobě a nepřímo i ve zdravotnictví (pitná voda, hygiena). Nezbytná **standardizace** technologie, pravidel obchodu i správy je již předzvěstí kolonizace (a pozdější globalizace). Kolonizace posiluje urbanizaci, tj. převládající městskou formu života, standardizovaná římská (posléze imperiální) architektura (přinášející inovace jako cihly a beton, valená klenba, mosaikové dekorace) zase dále posiluje občanské vědomí sounáležitosti s mocnou říší. Římskou imperiální architekturu také příznačně převzaly novověké expanzionistické státy (zejména Španělsko, Rusko, Itálie a zčásti i Německo).

Již republikánská ústava byla - i podle tehdejších společenskovedních názorů (Polybios) - hlavním zdrojem expanzivní dynamiky Římské říše. Císařství se svou žoldnéřskou armádou a policejním aparátem, ale i preventivně zaměřenými veřejnými službami potom směřovalo ke státním aktivitám, které jsou předobrazem absolutistické monarchie a novověké koloniální expanze. Ohrožení říše kočovníky, barbary a „mořskými národy“ je důvodem či záminkou pro získávání stále dalších území a jejich politickou kontrolu. Expanzivní rozrůstání městských států v teritoriální říše (**imperium**) vyžaduje budování strategických opevnění a silnic, státní pošty apod. Podmínkou volného a bezpečného pohybu zboží a lidí je zajištění míru. Tento *Pax Romana* slouží nejen pacifikaci provincií, ale i rozšiřování dálkových obchodních a kulturních styků. Tehdejší možnosti transportu a komunikace nicméně nastolují problém správní regulace vzdálenějších území (*space distance of control*). Pokud obávané římské legie zasahují na jednom konci říše, vypuká povstání v provincii na jejím druhém konci.

Ani oprávněné obavy z občanské války tak nemohly zabránit nezbytnému geografickému rozdělení vlády mezi dva (**augustus - caesar**), nebo i více panovníků (**tetrarchie** – Dioklecián). Tento model nerovné dyarchie se později opakuje v mocenských dvojicích germánského krále (**rex**) a dočasného vojevůdce (**dux**) kmenových svazů, opata a převora, rektora a kvestora, „staršího“ a „mladšího“ krále ve středověku, společného krále a nezávislého velkoknížete v polsko-litevské unii, panovníka a prvního ministra, premiéra či kancléře, ministra a státního tajemníka apod. Ani důsledná decentralizace státní správy však nakonec nemohla zabránit postupnému rozkladu Římské říše. (Pokusy o rekonstrukci komplexu příčin, které vedly k tomuto pádu - Montesquieu, Gibbon aj. - mohou být inspirativní i pro analýzu rozpadu dalších - původně vesměs efektivně nebo alespoň striktně spravovaných – imperií, zejména osmanské, habsburské, britské a aktuálně sovětské říše).

Rozsáhlost říše se začala vymykat nejen technickým možnostem správy a obrany, ale neúnosně zvyšovala též jejich nákladnost. Výdaje na stálou armádu, v níž stále více převažují najatí „barbaři“, a státem placené úřednictvo vyžadují ekonomické reformy, které přes svoji racionálnost rozpoutávají vývojovou spirálu rostoucích daní, inflace a korupce a nakonec vedou k nekončící hospodářské krizi. Úpadek výroby pro trh je následován rozkladem správy.

Městští výběřčí daní (**kuriálové**) jsou do funkcí nuceni. Další úředníci jsou naopak – stejně příznačně – chráněni nařízením, dle něhož nikdo nesmí být jmenován do správní funkce za trest.

Ztráta správní efektivnosti zpětně prohlubuje hospodářskou krizi a vyvolává další - krizi občanské věrnosti státu, krizi státní ideologie, tj. samotné ideje římského státu, a konečně i krizi civilizace. Nad identifikací s říší převažuje rozmáhající se kosmopolitismus (nezřídka kombinovaný s xenofobií). Nespokojenost s režimem a nezájem o politickou participaci vyústí v neochotu občanů bránit impérium a dokonce i vlastní města. Ztrátou loajálnosti občanů vůči vlastnímu státu, často vyvolanou zjištěním, že budoucí okupant bude vyžadovat nižší daně, se rozkládá „**mentální infrastruktura**“ **demokracie**.

Stabilita římského státu byla založena (stejně jako v případě pozdější říše francké nebo pruské) na jeho vojenské organizaci. Legie ustavovaly císaře, označované proto jako „vojenští“, a také je stále častěji sesazovaly. Poté, co byly jako nebezpečí pro dominát samostatně operující legie přeměněny v centrálně řízené regimenty bez vlastního týlového zabezpečení (a tedy možnosti vojenského povstání), došlo sice k výraznějšímu, státoprávně inovativnímu oddělení vojenského velení a civilní správy. **Provincie** byly při této příležitosti přeměněny v **diecéze** a jejich správou pověřen **vicariat**. Zároveň byla ale značně snížena obranyschopnost imperia před útoky barbarů. Ti byli při nedostatečné sebeobraně motivaci římských občanů i se svými vůdci najímání jako žoldněři. V říši potom získávali stále větší politickou moc. Sociálně politická nezbytnost podpory nezaměstnaných, jejichž počet stále rostl v důsledku zmíněné dlouhodobé hospodářské krize (a představoval trvalou hrozbu civilního povstání), se projevila na úkor vyplácení žoldnérských armád a nakonec tím, že právě tyto armády začaly jako první ustavovat vlastní vládcy (např. Odoaker), říši okupovat a likvidovat.

Kontrolní otázka: Proč mohla i v těch městských státech antického Řecka, které se vyznačovaly poměrně početným obyvatelstvem, fungovat přímá demokracie?

3 Feudální stát a středověká samospráva

Církevní a světská správa

Evropský sociální fond
Praha & EU: Investujeme do vaší budoucnosti

K uchování správních zkušeností římské říše rozhodující měrou přispěla **církevní správa**. Původní provincie této říše (včetně území pohanských barbarů) byly přechodně suplovány diecézemi - územními jednotkami, které spravuje **biskup**. V důsledku zestátnění křesťanství (Konstantin I.) se církev na sklonku této říše ustavuje jako paralelní monarchie (biskup římský – papež). Biskupové se také stávají hlavou mnoha dalších měst. Opati nejvýznamnějších klášterů se stávají říšskými knížaty a spolu s některými arcibiskupy – kurfiřty (voliteli císaře) jsou jim přiznány veškeré světské prostředky panovnické moci. Později se tito hodnostáři naopak stávají úředníky světské státní správy. Tak je tomu v zemích, kde volba biskupa je schvalována králem, za bojů o investituru, kdy královská politika rozdělování prebend se dostává do rozporu s požadavkem nezávislosti církve na vládě „laiků“ (*Libertas ecclesiae*), i při pozdějším novověkém vyhlášení králi podléhajících „národních“ církví ve Francii a v Anglii. Ještě výrazněji je nezávislost církve zpochybněna Francouzskou revolucí a protikatolickou politikou v Německu (Bismarckův *Kulturkampf*). Až do novověku však církev zůstává největším feudálním držitelem půdy a je proto také zachována podvojnost světské a církevní správy. (Královským kancléřem nebo prvním ministrem se také obvykle stává kardinál.)

Název projektu: Kvalitní vzdělání je efektivní investice do lidského kapitálu – cesta k uplatnění absolventů VŠE na trhu práce; CZ.2.17/3.1.00/32102

Středověká nobilita a lenní systém

Právě držba tehdy nejvýznamnějšího zdroje bohatství je základním znakem nového, historicky svébytného útvaru správy teritoria i regulace meziosobních vztahů (především tehdejších privilegovaných vrstev) – feudálního státu. Až do vzniku bohatších a mocnějších měst zůstává feudální společnost výrazně polarizována. Ranně středověkou nobilitu představují **gráfové** – hrabata (*comes*) a knížata zprostředkující královskou správu ve svěřeném regionu a obdařená za své služby statkem s příslušnými poddanými s pevně stanovenými (robotními) povinnostmi, a nevolníky, kteří byli jako vlastnictví pána zcela nesvobodní, trvale připoutáni k obdělávané půdě, bez povolení věnovat se řemeslu, apod. (Poddaný obvykle neodevzdával pánovi více než hrubý ekvivalent dnešního nájmu, daně, popř. pojištění.) Tento tzv. **allod** se stává předobrazem pozdějšího lenního systému, vycházejícího z nově ustaveného vztahu **lenní pán** – **vasal** (něm. *leihen* – propůjčovat, vazalství - keltský závislost) a založeného na smlouvě mezi svobodnými muži uzavřené vzdáním holdu (Suverénní panovník nikomu neholduje.) Feudální vztahy lze chápat i jako delegaci kompetencí, sítí dobrovolných smluv (*sub-contracting*), zakládajících nové právní vědomí (např. o možnosti vypovězení vasalské smlouvy) i budoucí **individualismus** („já pán, ty pán“).

Patrimoniální správa

I když je tento vztah často vynucen násilím (zejména v případě vyústujícím v prosté znevolnění), principiálně je feudalismus charakterizován především spontánní čestnou závislostí svobodných osob na jejich ochránci. (Bezbranní venkované se stejně často uchýlovali pod ochranu hradního pána dobrovolně, byť za cenu takto ustavovaného poddanství.) Nezbytnost ekonomického zajištění původních panovnických „družiníků“, zavázaných mu bojovou pomocí, je řešena poskytnutím léna propojujícího držbu půdy (*feudum*) s pracovní silou, hospodářství samozásobitelského typu, vojenskou specializací i osobní závazek. Věrnost v dědičném vazalství bývala odměňována dalšími (pozemkovými) výhodami (*beneficium*). Držení léna bylo oboustranně výhodné – lennímu pánovi

nadále zajišťovalo bojovníka, vazalovi hospodářskou soběstačnost, správní kompetenci, a druhotně i relativní politickou autonomii (např. právě v možnosti změny lenního pána). Vasal – ve feudální hierarchické pyramidě od zemana až po korohevního pána, zmocněného pod svojí zástavou shromažďovat vojsko – musí být též svébytným administrátorem svěřeného území. Tak se také rodí vrchnostenská, tj. **patrimoniální správa**.

Dodržování smluv ustavuje novou politickou morálku, ale znovu oživuje také (z římského práva vycházející) ideu vzájemného závazku původně nezávislých partnerů. Požadavek spravedlnosti nutí panovníka konzultovat svá rozhodnutí s radou, složenou z nejvyšších představitelů takového „sociálního partnerství“. Tento kolektivní orgán postupně získává stále větší pravomoci a stává se zárodkem parlamentu. Královská koruna se zároveň symbolicky osamostatňuje od osoby panovníka. (Čeští králové např. spravují zemi jménem sv. Václava.) Lenní svrchovanost je výrazem panovnické moci, ta však má být užívána v obecném zájmu. V ranných pojetích je král - podobně jako starořímský *princeps* - první mezi rovnými (knížaty). Jeho legitimizace je symbolizována královským pomazáním a (církvní) korunovaci („král z Boží milosti“). Panuje pro blaho komunity a jeho vůle je zákonem (prerogativ „vládce nad hrdly mužů“, žezlo – „ruka spravedlnosti“), v pozdějším pojetí prosazuje zákon vzniklý v komunitě a jejím jménem. Přestává být chápán jako monopolní vlastník státu a je na něm požadováno, aby byl jeho dobrým správcem.

Tak dochází k zásadní změně v pojetí panovnické moci. Císař Svaté říše římské (později „národa německého“) má posléze spíše titulární funkci, neomezující suverenitu králů a říšských knížat a odkázaný na volbu z nich určených kurfiřtů. Namísto loajality poddaných vůči „pomazané hlavě“ začíná být zdůrazňována povinnost krále vůči jeho úřadu. Vyústí v legální svržení (Richard II.) a popravě krále (Karel I., Ludvík XVI.), nicméně zakládá budoucí demokracii. (V pozdějším nástupu absolutismu, kdy panovnická moc je příliš silná, se začínají množit individuálně páchané nebo jen malými skupinami spiklenců organizované královraždy. Jejich legitimnost diskutuje již známý kostnický koncil a později propaguje zejména jezuitský řád.)

Space distance of control, feudální anarchie

Problém *space distance of control* se opakuje i v raném středověku. Prvotním prostředkem politické strukturace teritoria je hradištní systém. Ranně středověcí králové objíždějí hrady (falce) za účelem správy a kontroly území a na místě „dávají průchod právu“. Panovnické pravomoci jsou posléze delegovány na královské hejtmany a správce okrajových území – marky (např. *Oesterreich*) nebo žup (markrabí, župan, zdiskreditovaný později jako nacistický *Gauleiter*). Královský purkrabí spravuje podhradí, rychtář královské město. Jejich společný titul „královský popravčí“ vyjadřuje, že jménem či v zastoupení panovníka rovněž „činí po právu“ a rozhoduje o životě a smrti obyvatel příslušného teritoria.

Knížata přirozeně usilují o geografické rozšíření své moci (včetně ztotožnění státního teritoria s osobním vlastnictvím), narážejí však na stávající delegaci kompetencí. Panovník tak musí svoji centrální moc - včetně správní kontroly povinné poslušnosti - opět rozdělit mezi své „věrné“. Podobně jako v antickém Římě se tak i za feudalismu objevuje „služební šlechta“, převládající za pozdějšího absolutismu („šlechta taláru“). Tu doplňují nižší úředníci (**ministeriálové**). Panovníkovi úředníci získávají za svoji službu dědičné statky a stávají se tak novými příslušníky rodové **aristokracie**. Šlechta představuje sociální vrstvu „ušlechtilých“ spojovanou sounáležitostí pokrevního příbuzenství, vzájemnou garancí práv a majetku i připraveností obětovat život pro čest a právo. Vzájemně souboje a časté vyhlásování bojové „opovědi“ na skutečné či domnělé příkoří (*Fehde*) narušují ovšem mocenský monopol státu (a za absolutismu jsou proto již zakazované). Časté soukromé války se pokouší omezit církví nebo panovníkem opakovaně vyhlášený „boží mír“. Majetek (*potentas*) a válka šlechtu zmocňuje (odtud potentáti) „k radě a pomoci“ králi, v důsledku feudální delegace kompetencí vládnoucího prostřednictvím šlechty. Politická morálka smlouvy spojuje věrnost se svobodou i autonomii nižších feudálů s kontrolou monarchů.

Správní funkce však i králové „věrné“ opakovaně sváděly ke zneužití. Francouzští majordomové - původně správci královského dvora, posléze nejvyšší státní administrátoři (v dnešním smyslu premiéři) - se nakonec sami jmenují králi. Výkonnými úředníky jsou původně i dočasní regenti a protektoři (v byzantské říši označováni jako ochránci nezletilého legitimního panovníka - *basileopator*). Nejznámějším příkladem časté uzurpace moci je pozdější Richard III., přijímající nejprve „předběžný“ titul *Lord Protector*. (Protektor Cromwell si sice královskou hodnost nepřisvojil, vládl však jako diktátor.) Karel Veliký proti takovému zneužití delegované moci (zejména tehdejší korupci úředníků) zavádí novou správní instituci vlastních pověřenců - *missi dominici*. (V novověku v této

tradici pokračují Richelieu a Colbert svými intendanty, Cromwell „generálmajory“, vykonávajícími – podobně jako starořímský censoři - převážně civilní kontrolu morálky úředníků, španělská Nová Granada – audienty).

Vymezení ovládaného teritoria (*regnum*) a způsobu jeho správy (*status*) zakládá též panovníkovu suverenitu (*maiestas*). Proces centralizace feudální moci je však provázen souběžným procesem fragmentace způsobené nejen delegací státních funkcí, ale i tehdejší autonomií řady správních enkláv. Zejména církev (biskupové, kláštery, mnišsko-rytířské řády) spojuje své vlastnictví (*patrimonium*) s vlastní jurisdikcí. Téhož dosahují i světské velmožové, osady kolonistů, města, popř. cechy a gildy, university aj. Oddělené, decentralizované, konkurující si systémy moci narušují mýtus monarchie a urychlují rozvoj politického myšlení i morálního hodnocení správy. Z častých změn vazalských smluv a porušování lenních závazků se rodí „**feudální anarchie**“.

Středověká idea Evropy

Středověk se však vyznačoval jak politickou roztržičností, tak relativní kulturní jednotou, založenou prvotně na řecké filosofii, římském právu a křesťanském náboženství. Dříve než idea národa se tak rodí **středověká idea Evropy**. Její obyvatelstvo je označováno (dle fénické princezny, kterou v řecké mytologii unesl bůh Zeus v podobě býka na Krétu) jako „*europenses*“. Karel Veliký je současníky označován jako „*pater Europae*“, Ota I. Veliký jako „osvoboditel Evropy“. Ota III. se v úsilí o nenásilné politicko-diplomatické řešení mezistátních sporů zasloužil o „obnovení Římské říše“ (*renovatio imperii*) - jakousi předzvěst federalizované Evropy rovnoprávných národů, domovin či otcin (*Europe des Patries*). Jiří z Poděbrad navrhuje evropskou mírovou unii.

Tehdejší poměrně značná prostorová mobilita počíná stěhováním národů a společným ohrožením orientálními nájezdníky. Již Keltové představovali jakýsi panevropský národ. Vikingská invaze do Anglie, Normandie, ale také Ruska zahajuje naopak prvotní *Drang nach Osten*. Obchodní a poutnické cesty i mobilita mnichů, rytířů, studentů a některých řemeslníků (např. z kamenických hutí, stavějících velmi podobný typ katedrál v Anglii a v Čechách), tehdejších potulných „bavičů“ (trubadúrů, minnesengrů, kejklřů), stejně jako opakující se nucené územní přesuny Židů přinesly **vědomí** teritoriální **jednoty** evropského **kontinentu**. Křížové výpravy do Orientu, ale i do Languedocu a Pruska rozšířily území i **vědomí křesťanské jednoty** Evropy. Bitva s Araby u Poitiers je současníky považována za „vítězství křesťanského lidu Evropy“. Evropa je nadále chápána jako „světaří křesťanské víry“ (Alkuin), poskytující i pozdějším kolonizátorům přesvědčení o kulturní nadřazenosti. Konzervativní, protirevolučně „reakční“ Svatá aliance - iniciovaná protestantským Pruskem, katolickým Rakouskem a ortodoxním Ruskem, - byla současně prvním orgánem kolektivní bezpečnosti.

Pluralismus a samospráva

Souběžně s postupným sjednocováním se jako jeho protiváha opět prosazují **pluralismus** a samospráva. (Theodorich vládl multinárodním, nábožensky snášenlivému ostrogótskému království ariánských Germánů a katolických Galorománů, Karel Veliký úspěšně propojuje románské, germánské a křesťanské hodnotové systémy, Ferdinand III. Kastilský je označován za „krále tří náboženství“ - katolického, židovského a muslimského, Jindřich IV. jako první monarcha toleruje ve Francii dvě vyznání). Pluralismus také dodnes patří k základním definičním, od ostatních civilizací je odlišujícím znakům Evropy, popř. Západu. Samospráva posiluje hospodářskou i občanskou iniciativu. „Podnikatelský duch“ a tržní flexibilita evropských měst poskytuje prostředky k zastavení islámské expanze ze zemí, v nichž příznačně městská samospráva téměř neexistuje. Protiklad pluralistické roztržičnosti a sjednocujících tendencí je také jedním ze stavebních kamenů demokratizace správy a dosud nepřekonaných dědictví feudalismu, projevujících se i v diskusích o podobě současné Evropy.

Kláster

Nejstarším středověkým příkladem samosprávného útvaru je **klášter** (*claustrum*) spojující „korporátní sebeřízení“ (*respublica christiana*) s feudální správou získaného území, výběrem daní, soudní mocí, ale i charitou. Kláštery se staly jak středisky rozšířené reprodukce kulturního dědictví (opisy řeckých a arabských textů), tak užívání progresivních technologií („školy pokroku“ v obdělávání půdy, ovocnářství, bylinkářství apod.). Sloužily jako vzory modernizace a racionalizace lokální či regionální správy, ale též jako školy vychovávající gramotné kleriky (*clerc* – úředník, tajemník), jako předchůdci bank i odkladiště druhorozených šlechtických synů a neprovdatelných

dcer. Zatímco kláštery byly jako místa kontempace stavěny především na venkově, pozdější mnišské (zejména žebravé) řády evangelizují města (*conversatio inter pauperes*). Mniško-rytířské řády templářů, johaniů, Německých rytířů – po římských legiích první disciplinovaná bojová tělesa – měly (jako pozdější Východo- a Západoindické společnosti) právo vypovídat válku a uzavírat mír. Stále více však plnily zejména hospodářské funkce. Byly osvobozeny od královských daní a mohly se tak s ohromným ziskem věnovat mezinárodnímu bankovníctví. (Zejména templáři zavádějí depozitáře, směnky, *rating* a cestovní šeky). Společná je všem těmto korporacím nezávislost na teritoriální královské i biskupské správě.

Město

Nejvýznamnějším samosprávným útvarem je **město** (*Stadt*), původně „místo“ trhu, jako hospodářská metropole na něm závislá a usilující proto pro svobodu měšťanů a jejich trhu vytvořit prostor právní ochrany (*Gemeinde, community*). Obvykle proto plní současně úlohu tržiště i pevnosti (*Burg*, odtud něm. měšťan – *Bürger*). Bezpečná hrazená - původně královská nebo biskupská, později vrchnostenská, ale i vsutku „měšťanská“ – města se postupně stávají centry nejen řemeslné výroby, ale i mezinárodního obchodu. Ekonomická síla měst a politická moc měšťanstva vzrůstá mj. i z konfliktů světské a církevní moci (zejména sporu o investuru). Městská privilegia posiluje i jejich úloha center hnutí božího míru. „Městské svobody“ (získané násilím, koupí či vyjednáváním) umožňují proměnit město v pevnost (*Freiburg*) též z vlastního rozhodnutí. Suverenita měst je vyjádřena - stejně jako již ve starověku (achájský a aitolský spolek) - i jejich strategickým spolčováním (Liga lombardských měst, Spolek vlámských měst, Jihoněmecký městský svaz a zejména Hansa – odtud hrdé označení *Freie- und Hansestadt*). Politická slabost městských svazů (včetně hansovní velmoci, předznamenávající současné nadnárodní ziskově orientované organizace -*transnationals*) nicméně spočívá v tom, že nedisponují souvislým teritoriím.

Podobně jako antická *polis* (nejčastěji pobřežní válečnická osada) se z prvotní „gildy“ (většinou námořních) bojovníků proměňuje v komunu (vnitrozemských) obchodníků, středověké město umožňuje monopolizaci hospodářských výhod (mílové aj. právo) svému patriciátu dosáhnout někdy téměř velmocenského postavení (např. hansovních „velkopodnikatelů“, či nobility benátského impéria). Město funguje ale také díky své prestiži jako „magnet a kontejner“ (Mumford) pro zemědělce, kteří ztratili půdu a nezaměstnané venkovské řemeslníky – tedy proletariát. Imigranti mohou ve městech snadněji zakládat rodinné „podniky“, a městská bratrstva (nejčastěji cechy a gildy), vymaňující je z původních klanových vazeb (Weber), dosahovat stavovských výhod a vytvářet (sebeobraná) spříseženství (*coniuratio*). Město (*universitas civium*) se tak stává zároveň jednotící korporací. Souběžně se ale také podle druhů komunálních činností, profesí a sociálního postavení obyvatel rozděluje do (většinou soustředných) zón. Jak tzv. první, ranně středověká, tak tzv. druhá, pozdně novověká **urbanizační revoluce** ale také odhalují negativní stránky nadměrné koncentrace obyvatel. K nebezpečí epidemií a vzpour revoluční chudiny se později přirazuje rostoucí anonymita obyvatel, absence jejich vzájemné sociální kontroly a nárůst **sociální patologie**.

Město je jako aglomerace řemeslníků a obchodníků centrem „obchodní revoluce“ zajišťující suroviny a výrobky pro širší sociální skupiny. Hlavním znakem jeho obyvatel je specializace. Městská příslušnost je zárodkem občanství (*civitas, ciudad, cité, city – citizen, citoyen*). Občanská práva nemají učedníci, tovaryši, pomocní dělníci, služebnictvo (pacholci, děvečky), „nepočestní“ (nemanželského původu), bez stálého bydliště (potulní kejklíři), vykonavatelé „ponižujících živností“ či „bezectných povolání“ (kat, pohodný) aj. Neusazenost nebo absence trvalých zdrojů obživy vede naopak k marginalizaci, jejímž prostřednictvím „město pobízí ke zločinu“ nebo vzpouře. Právě ve městech se autorita a hierarchie trvale střetává s revoltou a požadavkem svobody. Sociální hierarchie je v nich však doplňována sociálními vztahovými sítěmi teritoriální integrace.

Komunální konsenzus

Měšťané – původně „venkované uzavření za zdmi“ se musí „naučit se žít uprostřed množství lidí“ (františkán FraProlino). Zejména proto vznikají sousedská a profesní sdružení (bratrstva) a příznačné nové výrazy *urbanité* – zdvořilost a *civilité* – slušnost. Vědomí spoluodpovědnosti za městské dění jako záležitost veřejnou (*res publica*) je zdrojem **participace** obyvatel, na jejímž základě funguje samosprávné město jako svébytná komunita – **komuna**, reprezentovaná institucemi a symboly (pečeť, znak, strážní věž, popř. hradby, radnice – *palazzo comunale, hotel de ville*). kolektivním slavením svátků a sv. patrona. Nezbytná **kooperace** obyvatel vyžaduje „přirozenou“

solidaritě, posilovanou (podobně jako v antice) dalšími kulturními symboly a jejich materializací v nejrůznějších monumentech. Středověká města mají proto své církevní patrony (např. sv. Ambrož v Miláně, sv. Antonín v Padově) nebo světské ochránce (Bamberský jezdec, rytíř Roland v Brémách, Bruncvík v Praze, později newyorská socha Svobody). Občanský **komunální konsenzus** upevňují i zavedené lokální rituály – specifické církevní svátky nebo kolektivní světské oslavy.

„Důstojnost království roste z výstavnosti měst“ (Přemysl Otakar II.). Zdrojem prestiže i duchovním centrem města je katedrála (*kathedra* - stolec biskupa). Bohatství reprezentují budovy radnice, tržnice a později i banky či burzy, cechů a gild, popř. zahraničních obchodních zastoupení. Hradby jsou též symbolem jeho moci (městské znaky). To se opakuje i v prvních osadách „Nového světa,“ (Fort., Wall Street). Zemský *landfried*, křížové výpravy i *Pax Mongolica* umožnily (podobně jako předchozí *Pax Romana* a pozdější *Pax Britannica* či *Americana*) kulturní styky, cestování (Marco Polo) i znovuoživení dálkového obchodu, přinášejícího nicméně též epidemie. Ve městech se proto - počínaje požární a hygienickou ochranou - dále rozšiřují veřejné služby a orgány péče o obyvatele (*hospital*, chudobinec apod.).

Universita

Souběžně s církevními / klášterními školami zakládají i města občanské („střední“) školy, zejména obchodní a notářské. K nejvýznamnějším kulturním institucím, zrozeným ve středověku a výrazně zvyšujícím prestiž tehdejších měst patří **universita**. Královské zakládací listiny ji označují jako samosprávnou korporaci, papežská privilegia potvrzují její autonomii. Prvotně se ustavuje (podobně jako cechy) jako společné „bratrstvo“ studentů a učitelů (mistrů), poskytující ochranu před nepřátelským jednáním měšťáků a městské správy. Jejím výsadním znakem je historicky první **exteriorita**, zejména vynětí provinilých studentů z jurisdikce světské i místní církevní moci, a stejně tak první legální stavovské **právo na stávkou**. (V předválečném Československu byla tato exteriorita sice zrušena zákonem, nicméně fakticky respektována až do německé okupace.)

Universita poskytuje schopnost intelektuální interpretace světa (Ortega y Gasset). Didaktika přispívá mj. k organizaci a sociální integraci jejich příslušníků. Universálně používaného jazyka (latiny) a přiznávané kvalifikace (akademické hodnoty) umožňuje svobodnou volbu místa studia. Rovnoprávnost dispute se v ní spojuje s autoritou učence a stává se (na rozdíl od škol ortodoxní církve nebo islámu) hlavní zdroj ideové inovace. Důraz na rozum a postupně sílí kritičnost předznamenávají osvícenství. Sídlo university obvykle také mění prostorovou organizaci města. (Např. středověká Paříž je rozdělena na administrativní středisko diecéze - *Cité*, část hospodářskou - *Ville* a univerzitní - *Quartier Latin*.)

Cechy a gildy

Distribuce, popř. redistribuce výrobků, vznikajících ze zmíněné kooperace, vyžaduje nové sociální mechanismy správní regulace obchodních center s trvale lokalizovaným a stabilizovaným trhem zboží a tedy též fungování dalších útvarů, suverénně rozhodujících i uvnitř města. Ty zprvu představují zejména samosprávné řemeslnické **cechy** a kupecké **gildy**, postupně přejímající úkoly ochrany trhu i vlastních členů proti konkurenci (obdobně jako pozdější odborové organizace), kontroly kvality výrobků a poctivosti směny, cen i mezd, přijímání nových mistrů, atd. Mají monopol určování profesních pravidel a podrobují své členy kolektivní disciplíně při výkonu povolání. „Přísežní členové“ se zavazují dodržovat cechovní „statuta“ a vzájemně si pomáhat. (Označení „pohřební bratrstva“ vyjadřuje závazek péče o pozůstalé po svých členech.) Členové bratrstev jsou si vzájemně sociálně rovni, vytvářejí společnou kulturu a způsob života středních vrstev

Sféra činnosti cechů a gild zahrnuje obranu města, bezpečnost jeho obyvatel, vybírání daní a cel, kontrolu měř a vah a další, v širším smyslu policejní formy dohledu. Správa města je někdy dokonce výlučně v jejich moci. Cechovní organizace správy je předzvěstí pozdějšího korporatismu. (Její - zjevně anachronická - idea je znovu neúspěšně propagována v tzv. cechovním socialismu počátku a konce 20. stol. – Cole.) Hlavním cílem cechů však zůstává ochrana vlastních zájmů, vyloučení konkurence a místní nezaměstnanosti v regulované profesi. Korporátní stabilita cechů reguluje pohyb nádeníků a posléze omezuje volnou, od období industriální revoluce nezbytnou mobilitu svobodné pracovní síly. Proto jsou také posléze absolutistickými panovníky rušeny.

Soudní autonomie, rozhodovací autokefalie

Rostoucí ekonomická moc přináší měštům významná privilegia a svobody. Měšťan (*bourgeoa*)

je vlastník domu, provozující řemeslo či obchod a požívající ochrany a privilegií obce. „Městský vzduch činí svobodnými“ i uprchlé poddané. Mílová pásma zbavují městskou výrobu konkurence, vlastní vojenská hotovost odkázanosti na profesionální feudální válečníky. K základním znakům takto privilegovaných měst patří obranné hradby, trh, soudní **autonomie**, právo občanského sdružení a rozhodovací **autokefalie** - možnost volby vlastních zastupitelských a správních orgánů (Weber). Orgány samosprávy (purkmistr a konšelé, později i podobné „oudy“, menších obcí), reprezentující komunální práva a správu, jsou však často doplňovány a omezovány vrchnostenskou mocí (královský rychtář).

Města si určují vlastní etalony měr a vah, čímž zároveň nechtěně přispívají k hospodářské roztržitosti Evropy, využívají soukromou arbitráž i vlastní (kupecká) vězení. Feudalismus je tak rozkládán politickou autonomií mocných městských komun. Ke sjednocování Evropy, probíhajícímu v lůně feudalismu souběžně s jeho rozkladem, naopak přispívá mj. infrastruktura sítě klášterů, universit a obchodních zastoupení, usnadňující vybraným sociálním skupinám cestování, i rozsáhlá recepce městského práva, zejména dle magdeburského a lübeckého vzoru. (Dodnes nevyužíván zůstává ale paragraf magdeburského práva zakazujícího 1188 hlupákům vyslovovat návrhy na shromáždění měšťanů.)

Městská republika

Vyvrcholením růstu vnější autonomie a prohlubování demokratičnosti vnitřní správy je **městská republika** (např. Novgorod, Benátky, Florencie). Na rozdíl od hanzovních a svobodných říšských měst, která získala autonomii většinou postupným vyvazováním z poddanských povinností, se tento typ zřízení častěji ustavuje nástupem cizí vládnoucí elity (Varjagové) nebo politickým převratem - tedy revolucí. Moc lidu v něm nejvýrazněji reprezentuje italská *signorie* jako svrchovaná *sibi princeps*. V něm se rodí komparace nově zdůrazňované správní efektivity monarchie a republiky (Machiavelli) i myšlenky konstitucionalismu (Marsilius z Padovy). I v něm je ale formální rovnost občanů samozřejmě narušována klanovými a dalšími mocenskými strukturami. Státní správa městských republik je spjata jak s rostoucí ekonomickou i politickou mocí, kterou jako nová obdoba oligarchie získává **patriciát**, tak s renesančním individualismem (Burckhardt).

Kontrolní otázka: Jaký je – dle vašeho názoru – rozdíl mezi situací, v níž se středověké obyvatelstvo uchýlovalo pod ochranu hradních pánů, tj. víceméně dobrovolně přijímalo poddanství a robotní povinnosti, a v současné době diskutovanou tzv. refeudalizací zaměstnaneckých vztahů?

4 Novověký absolutistický a osvícenský stát

Centralizace moci

Evropský sociální fond
Praha & EU: Investujeme do vaší budoucnosti

Zhruba současně se zrodem parlamentního či stavovského zřízení překonává roztržičnost feudální správy absolutismus (*new monarchy* Jindřicha VII. aj.), vyznačující se zvýšeným úsilím o další nebo opětovou centralizaci moci. Jeho nastolení může být výsledkem jak zásadního oslabení šlechty (např. v anglických „válkách růží“), tak nespokojenosti stále mocnějších stavů s dosavadní anarchií a „bezprávím“. Dánské stavy např. prohlašují přes odpor šlechtického parlamentu (*Rigsrad*) Frederik III. absolutním monarchou a dosud volební monarchii proklamují jako dědičnou. Švédské stavy činí totéž za Karla XI., který nadále „spravuje a řídí své království . . . aniž by se musel ze svých činů odpovídat komukoli na zemi“. (Na rozdíl od nich sousední norští baroni prosazují monarchii konstituční.)

Název projektu: Kvalitní vzdělání je efektivní investice do lidského kapitálu – cesta k uplatnění absolventů VŠE na trhu práce; CZ.2.17/3.1.00/32102

Moderní státní správa

Moderní státní správa, zavedená právě nejvýznamnějšími absolutistickými panovníky, předpokládá též celkovou proměnu společnosti. Ta je spjata zejména s postupující urbanizací a počínající industrializací, ale také s novým způsobem vedení válek. Ranně novověcí nájemní bojovníci (*lancequenets* - lancknechti, *gens d'armes*) jsou z důvodů jejich nespolehlivosti a správní nevladatelnosti postupně nahrazováni jednotkami pravidelné armády státu, založené posléze na všeobecné povinnosti vojenské služby. Tyto jednotky dostávají jednotné uniformy (Gustav Adolf) a mají státem určené posádky (Karel VII) s oficiálně jmenovanými důstojníky (*officieurs*). Ti se tak stávají státními zaměstnanci. Armáda slouží též jako nátlakový (rekvizice, dragonády) prostředek státní kontroly vlastního obyvatelstva.

Stejně jako v případě žoldnéřských armád (pozdní Řím, Byzantská říše, stavovské státy) platí i pro období absolutismu, že hybatelem válečných tažení jsou peníze (*pecunia nervus belli*). Náklady na udržování stálé armády a budování vojenských i prestižních civilních staveb vyžadují především zefektivnění berního systému, státem centrálně zajišťovanou logistiku a civilní správu týlového zabezpečení. Pouze panovník, schopný udržovat vojsko v poli po celou sezónu vhodnou k tažení nebo dobu nezbytnou k dosažení vítězství, může být potom označován jako **suverén**. Jeho dalším prerogativem je, že nemá léna propůjčená jiným panovníkem (jako např. angličtí králové ve Francii) a vazalské povinnosti (např. hold).

Zatímco ranně středověký panovník střídal (až do vyčerpání místních zásob) se svou družinou různá opěrná místa své moci (*falce*), absolutistický vládce dává najevo její koncentraci především budováním nových mimoměstských sídel. Ta slouží nejen k získání ostentativního odstupu od poddaných a nerušené zábavě (*Sans-souci*, *Nymphenburg*), ale především soustředění (dříve často odbojně) šlechty v takto vzniklém „dvorském státě“. Jeho nejvýraznějším příkladem jsou Versailles. Povinnost aristokracie zdržovat se převážně u dvora ji podrobuje snadnější politické kontrole, povinnost reprezentovat nákladným životem ji v mnoha případech ochuzuje a snižuje tak její ekonomickou nezávislost a moc. Z dřívějších povstalců (např. *Fronda*) se stávají dvořané, feudální panstvo se proměňuje v kavalíry. Dvorní etiketa, ceremoniál a protokol převažují nad jejich stavovskými zájmy. (Versailles jsou proto mnohými aristokraty, plně využívajícími výhod, které poskytují, ale přinucenými zde víceméně trvale žít, označovány jako „kasárna“ a „nevěstinec“.)

Kult osobnosti

Dvorský ceremoniál spoluvytváří nebo posiluje vládcovo charisma. Rodí se **kult osobnosti** („král Slunce“ - *Roi-Soleil*). „Naléhavé potřeby veřejného blaha“ jsou nadále určovány králem, nikoli reprezentanty stavů nebo zákonem. Výlučnost jeho osoby (lat. *absolutus* - nezávislý i dokonalý) „zviditelňuje“ i zavedení titulu „královské milenky“ (Jindřich IV. - *maitresse en titre*, používaného potom např. madam d'Estrées, de Montespan, de Pompadour, du Barry). Příslušníci aristokracie, kléru, parlamentu i cizí vyslanci jsou protokolárně povinni se takovým milenkám - vesměs vynikajícím též v umění diplomacie - oficiálně představit. Lid na ně za jejich rozmařilost až do revoluce svaluje zodpovědnost za špatný stav státních financí.

Potřeba nahradit majetek, ztracený životem u dvora, vyvolala vlnu travičských afér („dědický prášek“ - *poudres a héritage*), ideál kavalírské cti vlnu soubojů, zpochybňujících monopol královské spravedlnosti a ochuzujících armádu o potřebné důstojníky. Zatímco středověkého panovníka do jisté míry ochraňovaly roztrfštěnost feudálních zájmů, princip následnictví i představa krále jako obrazu a zástupce moci Boží na zemi, novověký vládce je - právě v důsledku koncentrované, stavovskými zájmy po dlouhé období neotřesitelné moci - častěji vystaven nebezpečí královraždy (*tyrannicide, regicide*). Nezpochybňovaný majestát sice nejprve ustavuje despotismus bez policie (Jindřich VIII.), neúspěšné i dokonané atentáty ale ukazují nezbytnost ochrany panovníka a privilegovaných vrstev. S rostoucí mocí měšťanstva, o jehož oporu proti šlechtě se absolutistický vládce opírá, se tato ochrana rozšiřuje i na životy a majetek příslušníků této zárodečné vrstvy buržoazie.

Policejní stát

V lůně absolutistického státu se tak ustavuje též **policejní stát**. V původním chápání je tato charakteristika používána k vyjádření existence nového správního útvaru (Francie) nebo zvýšené efektivnosti centralizované správní moci (Německo). V logice argumentů o ochraně spořádaných obyvatel před kriminálními živly (včetně náboženských a politických disidentů) je původně hodnocen příznivě. Tento název se však brzy proměňuje v oprávněně hanlivé označení správního výsledku zvláště represivních orgánů. (Historicky je jeho neblahé působení spjato se jmény jako např. starořímský Seianus, absolutismus přímo symbolizující Bach, ale také novodobý Dzeržinskij či Himmler). Na rozdíl od pozdějších totalitárních států však tehdejší policejní aparát ještě nedisponuje technickými prostředky monopolizace informací, monitorování individuálních názorů, zamezení emigrace nebo masové likvidace odpůrců. Stanovení odpovídajícího poměru mezi ochranou „poctivých“ občanů „s čistým svědomím“ a průběžným monitorováním (*Überwachung*) veškerých jejich aktivit, tj. narušováním soukromí, popř. získáváním a zneužíváním důvěrných osobních dat, představuje dodnes nevyřešený problém. Je také jedním z dosud nepřekonaných dědictví absolutismu, projevujícím se v diskusích o podobě současné občanské společnosti.

Polykratický chaos

K centralizaci panovnické moci přispělo jednak rozšíření užívání národního jazyka ve státní správě, jednak zestátnění či „znárodnění“ dosud samostatné církve. Prohlášení „galikánských svobod“ církve ve Francii (František I.), ji vyvázalo z pravomoci papeže, ale podřídilo státu. „Supremační akt“ (Jindřich VIII.) stanovil krále přímo hlavou (anglikánské) církve. V obou případech se náboženství stalo - podobně jako v Habsburské, papeže formálně respektující říši - nástrojem absolutismu. Prosazovaná nadřazenost státní moci nad lokální administrativou a pozdější rušení poddanství postupně odstraňuje patrimoniální správu. Centralizace, při níž je lenní svrchovanost nahrazena panovnickou, naráží nicméně na tradiční privilegia a imunity, vymykající se centrální moci, avšak pro absolutismus stejně příznačné. Despotická moc je také opět omežována problémy komunikace a kontroly. Tehdejší možnosti centralizovaného využití informací (*information processing*) naráží na regionální diference, faktickou nejednotnost měny, měr a vah, atd., kontrola na složitou síť tradičních i nově udělených privilegií, přetrvávající nebo znovu získávanou autonomii globální, tj. katolické, popř. pravoslavné, i postátně církve (galikanismus, utrakvismus, anglikanismus, protestantismus), rozdílnou jurisdikci správních lokalit a přežívajících korporací, apod. Podobně jako předchozí feudální anarchie vládne tak i v absolutistickém zřízení souběžný „**polykratický chaos**“.

Překonat jej má právě „osobní vláda“ panovníka s pomocí jeho „velkých příručích“ (Ludvík XIV. - Colbert, Louvois). Královská rada anglického Jindřicha VIII. kontroluje šlechtu, smírčí soudci, zodpovídající se této radě, oslabují moc šerifů, parlament, podporovaný králem (!) dle potřeby doplňuje *Common Law*. Rakouští tzv. „kamerální“ státní úředníci jsou nositeli profesionalizace správy

(včetně růstu tolerance) a nepřímou i diplomacie. Kontinuitu správy má zajistit dědičnost úřadů a hodností (*Beamte* – osoby obdařené úřadem). Francouzský Jindřich IV. zajišťuje dědičnost úřadů a loajalitu jejich nositelů zvláštní daní (*paulette*). Z ruské šlechty se rekrutují dědiční vládní úředníci. Mocenská a prestižní hierarchie se nadále ustavuje nikoli podle rodu, ale dle důležitosti vykonávané služby.

Královská privilegia

K upevnění loajality nejvyšších i středních vrstev sloužil také propracovaný **system** nových **královských privilegií**. K nim patřila možnost omezeného okruhu panovníkovi blízkých osob získat do vlastní správy určitý monopol státu („nájemci královských daní“), možnost osob bohatých nebo blízkých královým oblíbencům zakoupit si nějaký úřad - v tehdejší době považovaná za zcela legitimní - a případně jej zachovat pro svoji rodinu jako dědičný. Nejpříznačnější byla pro toto historické období asi oficiální „listina penzí“, určených královským apologetům. Efektivita královské administrativy legitimizovala - přes rozšiřující se protekcionismus a rodící se byrokratismus - vznik a fungování moderních státních institucí. Zejména v mocensko-ekonomické oblasti se - přes neustálé vyčerpávající válčení - absolutistický centralismus prokázal jako (dočasně) výhodnější, než tehdejší stavovská samospráva, vyúsťující mnohdy v anarchii a rozvrat státu (např. při trojím dělení Polska).

Kolonialismus

Růst ekonomického a vojenského potenciálu vytváří nové velmoci (Švédsko, Prusko, Rusko) a iniciuje evropský **kolonialismus**. Koloniální výboje rozšiřují možnosti exploatace surovin a pracovní síly (Střední Amerika, Sibiř) a posléze i odbytu tuzemské produkce (zajišťovaných např. autonomním správním a represivním aparátem Západu- i Východoindických společností). Zdůvodňovány jsou postupně misijním šířením evropského křesťanství, merkantilismem (Mun, Colbert) a civilizačním posláním Evropanů (*mission civilisatrice*, značně později proklamovaná Kiplingem jako „břemeno bílého muže“). Kritika kolonialismu, zdůrazňující aroganci „nadřazené rasy“, opomíjí jeho přínos. Osvícený despotismus koloniální vlády spojuje nesporný útlak s civilizační osvětou. Kolonialisté budují infrastrukturu (sít' železnic, nemocnic, škol, správních orgánů). Vytvářejí nadkmenové (na rozdíl od evropských národních států však nadále multietnické) státní útvary a zapojují ovládané země do světového obchodu. Jejich panství se posléze mění v „patronát“ či „svěřenecký mandát“ nad „těmi, kteří ještě nejsou schopni obstát sami o sobě v náročných podmínkách moderního světa“. Hranice mezi vykořisťováním a pomocí však zůstává velmi nejasná.

Kolonialismus je spjat především se zakládáním osad a nových měst, představujících **centra evropské správy** na dalších kontinentech. Stejně důležitým důvodem jeho rozmachu, jako (obvykle uváděné) vykořisťování, bylo zřejmě tehdy počínající přelidnění evropských měst (nadbytečná pracovní síla, nedostatek bytů, snaha zbavit se chudiny jako „nebezpečné třídy“ a přirozeně těž „lumpenproletariátu“). Rozhodující sociálně ekonomickou podporu mu poskytuje **buržoazie**, rodící se ve stavovských i absolutistických státech z patriciátu i podnikatelské části aristokracie, zejména venkovské šlechty akumulující agrární kapitál. Této nové vrstvě především vyhovuje stabilita podnikání, zajišťovaná zprvu právě absolutistickým despotismem, i rozšiřující se a relativně jednotný trh, prosazovaný válečnou a koloniální expanzí. Zatímco ve stavovských zřízeních je kapitál akumulován zejména z vnitřních zdrojů země a teprve poté využíván k systematické expanzi, v absolutistických státech je „průkopníkem“ kapitalismu **imperialismus**.

Osvícenství

V absolutistickém pojetí je „monarchie nedělitelná jako bod“ (Bossuet). Bez ohledu na náboženské rozdíly je uznáváno „Boží právo králů“ určit, která správní opatření mají být činěna „v zájmu státu“ (*raison d'état*). Použití mimořádných, zákonům nepodléhajících prostředků při naléhavých potřebách „veřejného blaha“ (Richelieu) vychází z výsadního rozhodnutí krále. Zatímco panovník nejprve ztotožňuje stát se svoji osobou (Ludvík XIV.) a později se sám (s jistou osvíceneckou skromností) označuje jako „první služebník státu“, buržoazie začíná rozlišovat stát, chápaný stále více jen jako nástroj ekonomiky, a společnost, pojímanou jako útvar zajišťující stále silněji požadovaná občanská práva. (Již Smith příznačně ztotožňuje obchodní a občanskou společnost a Hegel ve stejné logice zdůrazňuje nezbytnost rozlišení mezi občanskou společností a státem.)

Správu stavovských i absolutistických států výrazně ovlivnilo **osvícenství**. To navazuje na renesanci, obracející se především k antice, a na humanismus i protestantskou reformaci, obracející

se znovu k individuálnímu výkladu bible. Formuluje požadavky práva na svobodu a hledání štěstí (Jefferson), rovnosti a nezávislosti lidí řízených z jejich konsensu vzniklou vládou (Locke). Vychází z ideje trvalého pokroku (Condorcet - Herder - Marx - Pavel VI.). Je výrazem i propagací optimismu, tolerance a kosmopolitismu. Racionalitu nadřazuje zjevení pravdy, svobodu (Kant) autoritě. Suverenity rozumu je i naopak zdrojem svobody svědomí a náboženské tolerance. Osvícenství zdůrazňuje význam lidské práce, rodiny a osobnosti dítěte, apod. Respektováním a institucionalizací kritiky vytváří nový sociální typ / ideál intelektuála. Zanedlouho inspirovalo mj. Ústavodárné shromáždění (Montesquieu, Voltaire), girondisty (encyklopedisté) i jakobíny (Rousseau).

Jeho důsledkem je především emancipace vědy (nejprve přírodovědních, posléze zejména humanitních oborů) a kultury z ideového područí náboženství, které dosud příznačně chápalo filosofii jako „služku“ teologie (*ancilla theologiae*). Tato emancipace představovala také jednu z nejvýznamnějších revolucí v oblasti světového názoru. Převažující osvícenské ztotožňování veřejného zájmu se stávajícím establishmentem nicméně umožnilo také zneužít některé jeho argumenty i výrazně protidemokratickým režimům. Osvícenství vyvolalo ale také novou, ve svých důsledcích nebezpečnou mechanistickou vizi světa (Kepler), plně kalkulatelného na základě matematického modelu jeho chápání (Newton), a iluzi člověka jako „pána a vlastníka“ přírody. Tyto představy výrazně ovlivnily tehdejší i pozdější správu, včetně byrokratického předpokladu plné předvídatelnosti důsledků administrativních opatření a technologického předpokladu oprávněnosti vyčerpávající exploatace (neobnovitelných) přírodních zdrojů.

Již renesanční a později absolutističtí panovníci měli velmi často humanisticky, popř. již osvícensky „uvědomělé“ vychovatele, učitele a poradce. Tento vztah vyústuje v nastolování mocných prvních ministrů – předobrazu pozdějších premiérů. K historicky nejvýznamnějším patřily „dvojice“: Ludvík XIII. – Sully, Richelieu / Ludvík XIV. – Mazarin, Colbert / Gustav Adolf a Kristina Švédská – Oxenstierna / Karel I. – Stafford / španělský Filip IV. – Olivares / portugalský Josef I. – de Pombal. Tito panovníci a jejich ministři dále využívali služeb svých zvláštních pověřenců. Po vzoru funkce *missi dominici* Karla Velikého (očividně pravzoru pozdějších absolutistických monarchů) jsou tak ustavováni „generálmajoři“ (Cromwell), intendanti (Colbert), apod. Zatímco tito pověřenci se soudními pravomocemi kontrolují především (komunikačně vzdálené) provincie a jejich (zejména finanční) správu, státní rada funguje centrálně jako „rada depeší“, tj. nejvyšší správní soud, „rada stran“, tj. kasační soud, „rada svědomí“, atd.

Ani tito pomocníci nemohli tehdejšími vládčům pomoci překonat již z antiky a středověku známý správní problém příliš rozsáhlého a tudíž jen velmi obtížně zvladatelného území vladařské působnosti. Karel V. – vládce „říše, nad níž slunce nezapadá“ – měl např. 70 titulů suverenního vládce, ale zároveň mnoho mocných protivníků: Františka I., Jindřicha VIII., Luthera i osmanské Turky. Patří také k těm z mála panovníků, kteří dobrovolně a předčasně na svoji funkci rezignovali. Zmínění pomocníci (a „pomocnice“) nicméně díky svému vzdělání, kontaktům s „bezmocnými“ i vlivnými učenci (intelektuální salóny), diplomatickému rozhledu i vnitrostátní předvídatosti připravili půdu pro postupnou proměnu absolutismu – jakousi jeho „humanizaci“, pokračující jeho revolučním – ideově takto předpřipraveným - svržením nebo přeměnou na porevoluční konstituční monarchii.

Osvícenský absolutismus, utilitaristický liberalismus

Zajistit štěstí svobodného občana v blahobytné společnosti s moudrou vládou se potom snaží takto mnohostranně inspirovaný **osvícenský absolutismus**. Vláda se v něm vyznačuje zdánlivě paradoxním, ale mocensky logickým sepětím reforem a despotismu. Osvícenství v něm - z vlastní logiky a v období absolutismu rovněž poněkud paradoxně - produkuje jako jeho protiklad utilitaristický **liberalismus**, či přinejmenším jeho zárodky. Sociálně filosofický požadavek individuální svobody (Locke) se prosazuje v ekonomické teorii (Smith) i praxi překonáním merkantilismu (francouzský „colbertismus“, německý, rakouský kamealismus). Následně se stává první systematickou ideologií (D'Argenson, de Gournay – též údajný tvůrce pojmu byrokracie) nesenou požadavkem „nechte věcem volný průběh“ (*laissez nous faire / laissez faire – laissez passer*).

I když k postupné deregulaci trhu dochází později než ve stavovských státech, stále více prospívá i ekonomickému rozvoji absolutistických států. Ludvík XIV. se snaží (zejména usnadněním obchodu) „ulehčit lidu“ (*soulager le peuple*). S absolutismem je tak spjata i centralizované budování infrastruktur – státních silnic („státovky“), nemocnic, porodnic, sirotčinců, chudobinců apod. To vyžaduje i nové zavedení veřejných prací, nepřímo přispívajících i procesům industrializace. Dočasně se tak potvrdily již dřívější argumenty nejvýznamnějšího apologeta absolutismu, J. Bodina.

Liberalizace správy pokračuje mj. též rušením cechů omezujících konkurenci i příliv potřebné

pracovní síly. Stát musí zabezpečovat lidské zdroje schopné zvládnout nové technologické nároky expanzivního válčení, moderní agrotechnologie i vznikající průmyslové výroby. Universálnost daní, nově zavedené povinné vojenské služby i povinné školní docházky postupně převažuje nad právní nerovností. Universitní studium nadřazuje osobní zásluhy zděděným výsadám. Prestiž vzdělance stále více ovlivňuje veřejné mínění. Další obecný pokrok mají zajišťovat panovníky zakládané Akademie věd.

Ani osvícenský absolutismus však nepřekonává představu, že „vrchnost ví nejlépe, co je pro poddané dobré“. Nejvýstižněji to vyjádřil vehementní, ale nepřilíš úspěšný reformátor Josef II.: „Vše pro lid, nic však jeho prostřednictvím.“ Později mu přitakal Voltaire: „Jakmile začne luza rozumovat, vše je ztraceno“. Jako další významné a dosud nepřekonané dědictví absolutismu toto přesvědčení přežívá – byť většinou ve veřejně neproklamované podobě - i mezi současnými politiky a vyššími úředníky, popř. manažery. (Otevřeně je vyjádřil např. sociálfašistický premiér vichystické vlády slibem, že „učiní Francouze šťastnými proti jejich vůli“.)

Většina absolutistických i osvíceně absolutistických vládců a prvních ministrů prosazovala modernizační - a mnohdy i liberalistické - reformy převážně diktátorskými prostředky a despotickým způsobem. „Vše, co se dotýká obecného blaha, je třeba nařídít neomezeným právem majestátu“ (Goethe). „Osvícení despotové“ jako pruský Fridrich II. Veliký, ruská Kateřina II. Veliká, španělský Karel III., rakouský Josef II. – „revolucionář z boží milosti“, Petr Veliký, aj., stejně jako jejich přední pomocníci vycházeli z přesvědčení, že vláda „ve shodě s rozumem“ a k „veřejnému prospěchu“ předpokládá absolutní moc prosadit reformy proti reakční opozici. (Podobně se chovali někteří presidenti i na počátku 20. stol. - např. Attatürk). V tomto smyslu je možno hovořit také o tzv. totalitní kultuře osvícenství (Horkheimer - Adorno).

Někteří absolutističtí monarchové naopak zřejmě zprvu netušili, že spolu s osvícenstvím zároveň koketují s revolucí, jiní věděli, že jim osobně sympatické návrhy osvícených reform jsou v jejich zemi – zejména při poměrně ještě silném postavení provinční i dvorské aristokracie – prostě „neprůchodné“, tj. při jakémkoli pokusu o implementaci sebevražedné (Kateřina Veliká). Ve střední a východní Evropě navíc ohromný úbytek obyvatelstva v důsledku dlouhodobých válek vyvolal vlnu podstatně zvýšených nároků na poddanské služby, tzv. druhé nevolnictví. Částečná liberalizace správy tedy ještě zdaleka nevedla k demokratizaci společnosti.

Kontrolní otázka: Jaké jsou zásadní, běžné představy o jejich totožnosti nebo prosté návaznosti vyvracející rozdíly mezi feudálním a absolutistickým státem?

5 Stavovský a korporatistický stát

Požadavek "dobré správy"

Evropský sociální fond
Praha & EU: Investujeme do vaší budoucnosti

Na konci středověku se objevuje nová generace městských států s výrazně rozsáhlejším hospodářským zázemím a správním působením (Benátky – Adrie, Florencie – Toskánsko, Milán – Lombardie). Jejich původní zřízení je možné charakterizovat jako patricijskou republiku s voleným neutrálním „administrátorem“ v čele (benátský dóže, dubrovnický rektor). Do této funkce jsou obvykle vybíráni příslušníci nezávislých šlechtických rodů (Visconti) nebo nadregionálně operujících bankéřů (Medici). Nestrannost je zajišťována také jmenováním osoby, z daného města nepocházející a tedy bez zneužitelných sociálních vazeb (**podesta** - „přesporní“ manažer uznávaný jako „odborník na opravu politiky“). Typem úředníka, vskutku se zodpovídajícího republice, byl **gonfalonier**. (Ve zhruba stejné době byli ve funkcích velkovézírů osmanské říše preferováni východoevropští konvertité bez klanových vazeb.) Jinde naopak získávají moc cizí, tj. nad znesvářenými místními rody stojící kondotiéři – námezdní vojevůdci s nezbytnými správními zkušenostmi (Sforza).

Tento typ správy je vzájemně spjat s rostoucím výrobním a/nebo obchodním potenciálem těchto protoindustriálních a protokapitalistických států a jejich vlivem na mezinárodně politické scéně. Právě v nich se rodí buržoazie a průmysl. S monumentalitou kostelů v nich soupeří světská architektura radnic, městských tržnic apod. Tradiční **požadavek** spravedlivé správy je v nich doplňován (ekonomickým) kritériem efektivní správy. Alegorie „**dobré správy**“ se prvně objevuje na největším středověkém cyklu fresek se světskou tematikou v sienské Signorii (Lorenzetti). Toto kritérium naplňují např. také Spojené provincie nizozemské – republika spravovaná Generálními stavy. Znovu je tento požadavek explicitně formulován až v nynější EU.

Název projektu: Kvalitní vzdělání je efektivní investice do lidského kapitálu – cesta k uplatnění absolventů VŠE na trhu práce; CZ.2.17/3.1.00/32102

Oligarchie a regentská správa

Středověké komunální svobody jsou však obvykle popřeny znovunastolením osobního feudálního panství (Cosimo Medici se stává florentským diktátorem v rámci ústavního republikánského zřízení, Lorenzo Medici přísahá věrnost ústavě, ale vládne již jako autokratický despota, Montefeltro se stává vévodou z Urbina). Zemská samospráva mnohdy také přechází do rukou **oligarchie**. V Polsku se z kombinace šlechtické republiky s volební monarchií rodí „šťastná anarchie“. Možnost kdykoli zablokovat jednání sněmu (*liberum veto*) však omezila akceschopnost tohoto státu natolik, že došlo k jeho trojímu rozdělení mezi sousední velmoci. Oslabení královské moci vyjadřuje i titul **regent** jako regionální zástupce vzdáleného krále (např. Isabela Parmská), dočasný zástupce krále nezletilého (Ludvík Orleánský) nebo již samostatný, dědičný místopředseda generálních stavů (Vilém Oranžský). Regentská správa je tolerována a zároveň většinou mocensky omezována diferencovanými zájmy stávajících privilegovaných skupin.

Parlamentní monarchie

V tradičních monarchiích se správa demokratizuje rostoucí mocí královských rad, z nichž se postupně stávaly soudy a parlamenty, dohlížející na dodržování spravedlivé a posléze i efektivní správy. Parlamenty jsou zároveň institucionalizací (Anglií od Eduarda I. inspirované) praxe pravidelného svolávání zástupců hrabství či departementů a měst. Zatímco feudalismus a zejména pozdější absolutismus jsou principiálně definovány výlučnou, autokratickou osobní mocí panovníka,

z postupného prosazování zájmů dalších (privilegovaných) skupin se ustavuje **parlamentní monarchie**. První ranně středověký parlament – islandský *Althing* – má „všelidový“ charakter, obdobný přímé demokracii antického Řecka. Leonské *cortes* mají již charakter stavovský. V Anglii vzniká parlament se zastoupením měst a kupeckého stavu, ve Francii jsou měšťané coby samostatný stav uznáni později, nicméně jsou zárodkem pozdějšího revolučního „třetího stavu“, který „byl ničím a stává se vším“. Tak se posléze rodí i parlamentní reprezentace všeobecných občanských zájmů.

Konstituční monarchie

Základním znakem stavovského státu je převaha moci stavů a jejich parlamentů nad mocí královskou, dosažená politickým vyjednáváním nebo revolucí. Např. privilegia norských baronů zajišťují, že jejich král nestojí výš než zákon, popř. vznikající národní ústava. Tak se nenásilnou (Norsko) nebo revoluční cestou (Anglie) rodí **konstituční monarchie**, v níž panovník podléhá zákonu (*rex sub lege*), je „pověřený omezenou mocí vládnout prostřednictvím a v rámci přijatých zákonů“, „panuje, ale nevládne“ (*Bill of Rights*), popř. mocenská suverenita je přenesena na samostatný parlament (*King in parliament*).

Stavovská monarchie

Na základě uvědomovaných zájmů privilegovaných skupin (původně zejména vyšší / nižší šlechta, vyšší / nižší klerus, později měšťané) se tvoří **stavy**, které jsou předobrazem moderních korporací. Z většinou pozdějšího prosazení mocenské pozice církevních a městských komunit, cechů a dalších korporativních útvarů (včetně universit) se rodí **stavovská monarchie**, spravující stát již především s ohledem na jejich rozdílné zájmy. (Dle Bodina jsou právě „stavy, obce, cechy a univerzity“ výlučným základem spravedlivé monarchie.) Zástupci komunit mají jejich plné moci (*plena potestas*).

Ve všech těchto případech je s principem parlamentarismu nerozlučně spjat obecně uznávaný pluralismus zájmů a názorů. Ještě před osvícenským „věkem rozumu“ se tak rodí poznání (zejména ekonomické) výhodnosti tolerance (*profitable tolerancy*), arbitráže v konfliktu skupinových zájmů (*trials of wishes*) a komunální či korporativní soudržnosti. Roste „uvědomělá“ (dříve přirozeně spontánní a nespolehlivá) připravenost občanů spojit se jako jednotlivci ve společném úsilí o „veřejné blaho“ (*public good*) a podílet se na občanské, stavovské, popř. korporativní odpovědnosti za veřejnou správu. Podobně jako v antických a renesančních republikách začíná znovu fungovat **veřejné mínění**, stále výrazněji ovlivňující politiku i správu.

K hlavním příčinám vzniku stavovského státu patří vyhrocený katolicismus (Španělsko, Polsko) i protestantismus (Holandsko, Skotsko, Uhersko), nepřipouštějící panovníctví reprezentanta jiného náboženství nebo „ve víře vlažného“. Tento argument se opakovaně objevuje též v parlamentních monarchiích nebo zřízeních, k tomuto typu směřujících (např. proti anglické Marii Katolické-Krvavé i v revolucích proti jakubovské dynastii, proti švédské Kristině, konvertující ke katolicismu, proti nábožensky osobně netečnému Rudolfovi II. ve věroučně rozpolcených Čechách, apod.) Další země dosáhly stavovských svobod díky své výjimečné geopolitické poloze (např. Sedmihradsko, tvořící nárazník mezi křesťanskými a islámskými říšemi). Ať už se stavovský stát dlouhodobě prosadil proti vesměs nábožensky zdůvodňované politice tehdejších vesměs absolutistických velmocí (Nizozemí / Španělsko), nebo byl zlikvidován vnějším zásahem (České země, Polsko), byl jeho vývoj spjat se zásadními politicko-správními, kulturními a ekonomickými proměnami života společnosti.

Volba monarchie

Příznačným znakem stavovského státu je – obvyklá nebo přinejmenším počáteční – **volba monarchy**. (Jako předzvěst osvícenského konceptu „společenské smlouvy“ ji již dříve zdůvodnil scholastik Ockham: „*Určovat moc, zákony a lidská práva patří lidu. Ten je převádí na císaře*“.) Svoboda této volby je samozřejmě omezena mezinárodní konstelací moci, zájmy stavů, sliby pretendentů i korumpovatelností vyjednávačů. Např. České stavy si krále z habsburského rodu původně zvolily, posléze však pasivně přijaly proměnu monarchie v dědičnou a – v rozporu se státoprávními principy stavovského zřízení – uznaly panovníkovou zákonodárnou a soudní moc i jeho rozhodnutí zakázat stavovské spolky a udělovat *inkolát*, tj. právo vlastnit majetek v království i cizincům. Později dostatečně nevyužily podpory rakouských stavů při předbělohorském pokusu se dědičné monarchie opět zbavit a stejně tak nevyužily příležitosti vymoci si v jejím rámci alespoň částečnou autonomii, jako se to podařilo Uhersku. (Tvrzení našich předků o tom, že „300 let jsme trpěli pod Habsburky“,

není tedy příliš sebekritické.) Přinejmenším po vydání Rudolfova majestátu však „defensoři“ víry dosáhli vytvoření „direktorátu“, svolávajícího zemskou hotovost, a vytvořili neobvyklý dualismus souběžného fungování stavovské vlády a císařských zemských úřadů.

Stát (*état*) tohoto typu reprezentuje stavy (*états*), z obyvatele města (*cité*) se stává občan (*ci-toyen*). Vnitřní fungování parlamentu spočívá v průběžném vyjednávání (*negotiation* či *bargaining*) reprezentantů zájmových seskupení, které je založeno na nezbytném a vzájemně respektovaném partnerství a má nový charakter opravňující označení tohoto vyjednávání jako *business-like political discourse*. Výkon moci je navenek spjat především s parlamentní mobilizací a kontrolou kolektivních akcí (protikrálovského povstání apod.) Depersonalizace státní autority, pokračující již od feudalismu, nově vymezuje sféru na ní nezávislého veřejného života a tedy i veřejné správy.

Život veřejný a soukromý

Do popředí pozornosti se znovu dostává také právní zdůvodnění této správy (legalismus). Po vzoru římského práva je opět výrazněji rozlišován **život veřejný a soukromý**. Politická praxe vede k novému chápání státu jako jisté abstrakce a ke stejné abstraktnímu pojetí vladaře (Machiavelliho *Il Principe* – evropští králové na posléze sami označují jako „princové“, tj. jako sociální typ definující se dříve nižší, ale posléze generalizovanou hodností). Schopnost občanů chránit a spravovat vlastní město – nezávisle na panovníkovi – symbolizuje např. Rembrandtův obraz *Noční hlídka*. Grotiův spis *De jure belli ac pacis* ustavuje základy systematického válečného a mezinárodního práva (*ius ad bellum / in bello, guerre couverte / mortelle*). Úvahami o přijatelných a nepřijatelných příčinách vypovězení a spravedlivosti či nespravedlivosti následné války směřoval ke koncepci přirozeného práva národů. Hobbes propagoval absolutistickou moc státu, která jediná (jako *Leviathan*) zabráňuje „válce všech proti všem“. Teoretik „slavné“ anglické revoluce Locke naopak požadoval nastolení tolerance a koncepcí společnosti jako smlouvy mezi lidem a panovníkem, v jejímž rámci se moc donucovací musí podříditi moci zákonodárné a stát musí garantovat přirozená práva (na život, svobodu a vlastnictví), se stal nejvýznamnějším předchůdcem osvícenství. Úvahou o právu na revoluci ovlivnilo podání *Bill of Rights* i pozdější revoluce.

Nový způsob financování správy

Rozšíření žoldněrských armád, přechod na peněžní rentu a další sociálně ekonomické změny si vyžádaly též **nový způsob financování správy**. Úvěr byl poskytován již na středověkých městských trzích, mezinárodní obchod vedl ke vzniku směnek. Lichva, při níž vysoký úrok vyrovnává riziko ztráty, byla postupně nahrazována pojištěním jako „obrannou“ agenturou a finančními rezervami. Rozsáhlé finanční operace vyžadovaly „tekutý kapitál“ a mohly být realizovány jen nově vznikajícími bankovními domy. *Fluid capital* zajišťoval a posiloval také měšťanskou nezávislost. Zárodky kapitalistické ekonomiky se ale projeví též v požadavku luxurní (*superfluid*) spotřeby. (K jejím prvotním projevům patří – lokálně příznačný – obchod s tulipány, k hnutím, které se od ní kriticky odvracejí, tamtéž se rodící nábožensky skromný *kvietismus*.) Bohatství a nezávislost současně také vytváří historicky nový prostor – volný čas (*leisure*) pro širší vrstvy obyvatel, než představovala antická oligarchie nebo středověká aristokracie. Rostoucí majetnost těchto vrstev vyžaduje též důslednější zajištění veřejné bezpečnosti.

Protestantismus, „duch kapitalismu“ a inovace

Novověký **protestantismus** prosazuje novou etiku práce a spořivosti („abstinence“ od osobní spotřeby), jíž zdůvodňuje také prvotní akumulaci (Smith) kapitálu. Požadavek individuálního, na církevní autoritě nezávislého výkladu Bible vyvolává sociální a mentální klima, označované jako „**duch kapitalismu**“ (Weber), tj. především schopnost samostatného, na vrchnosti nezávislého rozhodování i v otázkách ekonomických. Světský asketismus, nábožensky zdůvodňovaný „božím povoláním“ (odtud i označení profese), povinností věřícího „osvědčit se v řádu světa“ a zajistit svoje „spasení“ vlastním přičiněním vytvořil nové kulturní klima a inovativně podnikatelskou mentalitu. Úspěšnost racionálního jednání se v této atmosféře stává symptomem metodického sebe-osvědčování jednotlivce v hospodářské praxi. Souběžně se tak rodí historicky nový typ podnikatele schopného i se značným osobním rizikem prosazovat inovace (Schumpeter) a jimi dosahovat zisk. Kapitalistické podnikání kalkulující s rizikem a maximalizací zisku se posléze přirozeně prosazuje i v katolických absolutistických státech.

Podnikatel měl v minulosti řadu „profesních předloh“, nevytvářejících nicméně sociálně významnější skupiny. Za jeho předchůdce – tedy v tomto smyslu jakési „proto-podnikatele“ - by bylo možno považovat např. jak starověké obchodníky s otroky, jantarem a jiným rizikovým zbožím, tak Vikingy, pořádající loupežné nájezdy i zakládající regulérní obchodní centra. Křižáci (kromě proklamované spásy) usilovali zejména o kořist nebo výkupné a sebe sama také ze zajetí museli vykupovat. Jejich velitelé zakládali – s rizikem fyzické likvidace přesilou tamního protivníka – nová blízkovýchodní království nebo knížectví. Kondotiéři, jejichž tradici zakládají již někteří středověcí vojevůdci (např. Pipa Spano, známý z bitvy na Vítkově), jsou původně nájemními veliteli, nikoli ještě majiteli vojenských kontingentů. Se svými žoldněři podnikají lukrativní i ztrátové bojové operace, avšak v případě úspěchu uzurpují též moc ve městech a vévodstvích, které je zaměstnávaly. Konkvistadoři dobývají převážně na vlastní náklady Jižní a Střední Ameriku (Cortéz, Pizarro), nájemci (Stroganovovi) a velitelé (Jermak) nepravidelných kozáckých vojsk kolonizují Sibiř, apod.

Dalším předchůdcem podnikatele se stává *obrist* – na rozdíl od kondotiérských kontrahentů již plnoprávný majitel pluku, využívající jej k ryze soukromému (rizikovému) podnikání. Skutečným velitelem či (v moderní terminologii manažerem) je jeho zástupce *obrist-lajtmant*. Váleční podnikatelé (např. Valdštejn), disponující vlastní armádou i zdroji k zajištění jejího ziskového „provozu“, suplují funkce královských suverénů. Jejich úspěšnost je nicméně odvislá od schopnosti spravovat i civilní zázemí. (Válčící „soukromníci“ se vyskytují ještě za protinapoleonských tažení.) Obava ze ztráty cenného „lidského kapitálu“ žoldněřů mění i styl válečných tažení: „Do bitvy se má pochodovat s olověnými nohama“ (Buquoy). Válka má protivníka především vyčerpat (*guerre d'usure*, *Ermattungstrategie*). Strategie, taktika a manévrování se stávají uměním zachovat „zainvestovanou pracovní sílu“. Ideová lhostejnost a obvyklé nepravidelné či absentující vyplácení žoldněřů proměňuje válku v plenění a vede ke vzpourám i zradě. (Soukromé válečné podnikání ve státním zájmu je již předzvěstí soudobého *Public-Private Partnership*.)

Agrární a obchodní kapitál

Podnikatelský **kapitál** se prvotně rodí mj. z modernizace agrotechnologií na aristokratických panstvích. Jiným zdrojem mohou být finanční operace nebo cenné naturálie z kolonií. Agrární kapitalismus, protestantismem legitimizovaná státní konfiskace a sekularizace, tj. ve skutečnosti privatizace majetku katolické církve, násilné zabírání původně obecního majetku („očišťování statků od lidí“) pro soukromou velkovýrobu, monopol na obchod s otroky a další faktory způsobily, že investiční zdroje pozdější industriální revoluce se soustředily zejména v Anglii a dalších protestantských stavovských státech. Zde také vznikly první rizikové obchodní společnosti „dobrodruhů“ (samy sebe nazývající *The Merchant Adventurers*). Jejich aktivity měly často desperátní charakter. Nejvýraznějším příkladem bylo státem tolerované korzárství a povolené kaperství. (Zatímco tradiční piráti přepadali lodí „na vlastní pěst“, korzáři tak činili v zájmu domovského státu a kapeři s jeho explicitním souhlasem - vydaného „jímacího práva“ na lodi nepřítelů a osobní zisk z jeho majetku. Zajetí pirátů byli popravováni, kapeři měli status válečných zajatců.)

Právě takové aktivity vyžadovaly pozdější „mírovou“ správní regulaci. Lup byl nicméně ještě i v novověku považován za regulérní součást ekonomiky. *Guerre de course* byla založena na mobilizaci soukromých komerčních prostředků vojenských zprostředkovatelů a podnikatelů jako nástroje státní politiky. Soukromé expedice konkvistadorů a korzárů byly posléze vystřídány organizovanou „nadvládní“ mocí tzv. výsadních anglických, holandských a francouzských Západní- a Východoindických společností s právem vydržovat vlastní ozbrojené síly, budovat opevnění, vést válku, uzavírat spojení a zřizovat správu v kolonizovaných územích. (Úředníci a důstojníci skládají přísahu jim, nikoli panovníkovi.)

Soukromohospodářský „provoz“ vedení tehdejších válek však již vyžadoval městskou (korporátní) správu týlového zásobování vojsk. Na úkor volného obchodu tato správa svým stavovským, protestantským a podnikatelským důrazem na kvalitu a kontrolu zajistila téměř „průmyslovou“ disciplínu a standardizaci potřebné produkce. Na rozdíl od iracionálních obchodních spekulací a nejistých výsledků násilných kořistnických nájezdů tehdejších dobrodruhů dospěla také k zajištění (formálně) pokojné šance obnovovaného zisku, kontinuálního podnikání a bilance jeho rentability. Standardem se stala i samotná racionalita jako „metodická realizace cíle stále přesnější kalkulací odpovídajících prostředků“ (Weber).

Manufakturní a tovární výroba

Přechod od řemeslné nebo domácí faktorské práce k manufakturní a tovární výrobě vyžadoval (formálně) svobodnou pracovní sílu, oddělení domácnosti a provozu i účetnický nezbytně oddělení majetku osoby a majetku podniku. Výrazně posílil dosavadní střední třídu a zároveň ji – vzhledem k jejímu nevyjasněnému společenskému postavení – počal morálně korumpovat (*hypocritical middle class* „sandwiched between a corrupt aristocracy and a brutalized poor“). Zrodil též tzv. proto-industriální centra s vysokou koncentrací pracovní síly (benátský Arsenál, Sheffield, Lyon), dělnické kolonie a nová tovární města (Birmingham, Liverpool, Manchester, Essen), vyžadující rovněž nový způsob správní regulace.

Rozvíjející se podnikový kapitalismus tak – přinejmenším v principu – potvrdil protestantský ideál čestného člověka hodného kreditu, s osobní povinností zvětšování kapitálu jako náboženského (sebe)účelu (Weber). Étos práce se přitom proměnil v nástroj získávání peněz jako důkazu zdatnosti ve vlastním povolání (podnikatele) a vysoko pozvedl význam pojmu *business* či *Geschäft*. Luthe-rovo „povolání“ (Boží) se z *Beruf*, *-fung*, *vocatio* proměnilo v *calling* neboli *trade*. Neosobní moc takto naakumulovaného kapitálu (ve Smithově a Weberově smyslu) ale zároveň začíná omezovat možnosti dalších (v Schumpeterově smyslu) inovačních podnikatelských aktivit. (To ostatně ukazuje pozdější praxe blokování inovací ve prospěch komerčního využití dosavadních, tj. technologicky zastaralejších produktů.) V procesech postupné generalizace trhu, komercionalizace života západní společnosti a kolonizace zámořských území vzniká tzv. evropská „světová“ ekonomika. Ze spojení protestantismu, kapitalismu a posléze osvícenství se rodí tzv. **moderní společnost**.

Národní stát, nacionalismus

Občansko-politické sebeuvědomění se přirozeně projevilo i v dalších oblastech života, zejména v potřebě národnostní sebeidentifikace. Požadavek národního sebeurčení vyúsťuje většinou v ustavení mezinárodně-politicky svrchovaného a teritoriálně i populačně jednotného útvaru nového typu, jímž je **národní stát**. Vzhledem k tomu, že vzniká proti odporu dřívějších universalistických monarchií a říší i na úkor dalších, na tomto teritoriu dlouhodobě usídlených národnostních či etnických skupin, projevuje se v něm souběžně též **nacionalismus**, vyjadřující jak pochopitelnou kulturní hrdost, tak sociálně nebezpečný odpor k odlišným, „cizím“ kulturám a osobám (idiosynkrasii) a nacionální nesnášenlivost. K vymezení národnosti je totiž třeba ji ohraničit odlišením od – často sociálně vykonstruovaného – vnějšího, popř. vnitřního nepřítele. („Nevědí, čím jsou, ale mají jasný obraz nepřítele“). Nacionalismus slouží založení i zachování (*foundation / reproduction*) národního státu. Idiosynkrasie, v něm jakoby předprogramovaná, však vyvolává nesčetné konfliktní tendence i reálné agresivní projevy separatismu (odtržení se), iredentismu (naopak znovuzískání ztracených území) a izolacionismu (např. anglické *splendid isolation* od evropského kontinentu nebo americká Monroeova doktrína). Může se spojovat jak s kulturně blízkými „soukmenovci“ (panslavismus, pangermanismus, sionismus), tak s xenofobií a šovinismem. Vznik národních států tak limituje proces sjednocování Evropy (europeizace), nicméně zakládá útvary, které bude v budoucnu možno spojovat (Ortega y Gasset).

Odpovídající **idea národa** se rodí poměrně pozdě a jeho ohraničení zůstává dlouho nejasné. Zárodky národnostní identifikace spočívají v kulturně jazykové (Heléni, Římané / barbaři), státní či občanské nebo náboženské příslušnosti. (Zaznamenána zůstává např. nenávisť mezi již neexistujícími kmeny či „národy“ Langobardů, bojujících v Justiniánových službách, a jejich protivníky Góty a Franky.) *Natio* neznamená v raném středověku nic více, než místo narození, výraz *deutsch* pouze označení pro lidový jazyk. Teprve Východofrancká říše je již nazvána královstvím Němců (*Regnum Teutonicorum*).

Podle národnostního principu (*nationes*) byly organizovány nejprve rytířské řády. Johanité např. žili rozdělení do samostatných hostelů (*inns*, *Herberge*) podle osmi „jazyků“ (*tongues*). Společný „jazyk“ přitom tvořili rytíři z Německa, Čech a Uher. V jazykově národnostním rozdělení následovaly university (volební hlasy „národních údů“, koleje národností). Na středověké Sorboně byly např. rozlišovány národy francouzský, normanský, pikardský a anglický. Národnostní rozmíšky vyvolávaly také odchod části studentů i učitelů a založení universit nových (Praha – Heidelberg, Lipsko).

K nejvýznamnějším zdrojům národního sebeuvědomění patří války mezi (teritoriálními) státy, zejména stoletá válka mezi Anglií a Francií, válka Poláků proti pruskému Řádu německých rytířů, válka Rusů proti Tatarům a později Polákům, osvobozenká válka Holandska proti Španělsku, apod. Podobnou funkci souběžně plní podpora „vlastní“ dynastie (Jagellonci), odboj proti vládnou-

cím dynastiím cizím (Nizozemí, Švýcarsko / Habsburkové) nebo o imperiální nadvládu usilujícím (Čechy / němečtí císaři, Uhry, Polsko, Moskevský stát / turečtí sultáni). Na ně navazuje též národní identifikace s hrdinnými bojovníky za samostatnost (Korvín, Drákula, Skanderbeg).

Portugalsko si zajišťuje státní nezávislost odražením kastilských vojsk. Španělsko sjednocuje rekonkvista, Itálii později *risorgimento*. „Gentská pacifikace“ spojuje nizozemské protestanty i katolíky proti Španělům. Francii ideově sjednocují Jana z Arku, Francouzská revoluce a Napoleonovy výboje. (Janu z Arku nicméně přivedou „hlasy“ z rodného Lotrinska na „jiné“ území Francie, kde je zajata Lucemburčany v burgundských službách a odsouzena především Francouzi ve službách anglických.) Vytvoření národního státu je obecněji požadováno zejména od období osvobozeneckých protinapoleonských válek. (Je příznačné, že Napoleonův pokus přinést jiným státům republikánské svobody – pro „osvícenější“ vrstvy populace původně přijatelný – pokračoval zakládáním rodinných monarchií, despotickým přerozdělováním původních státních území a neplněním slibů autonomie. V řadě zemí proto vyvolal „celonárodní“ protiokupační odboj.) Odpor proti napoleonské okupaci takto naopak sjednocuje Německo, Itálii a další budoucí teritoriálně rozsáhlejší státy. Belgičany sjednocuje povstání proti holandské nadvládě. V USA vyplývá tato idea, zakotvená v ústavě, z etosu pionýrů, využívajících otevřenou západní hranici.

Mnohé národní státy však vznikly též na základě zcela specifických podmínek a vlivů: Portugalsku přispěl k vědomí národního státu (*Sebastianismus*) velmi integrovaný a integrující charakter jeho teritoria. Španělsko se integrovalo spoluvládou Isabely Kastilské a Ferdinanda Aragonského, rekonkvistou a působením inkvizice, vyvolávající nejen strach, ale i národně-náboženský konsensus. V Rusku sehrálo významnou roli pravoslaví (využívané ateistickými bolševiky k mobilizaci mas ještě i za 2. světové války). Švédsko sjednotila luteránská církev (od níž se stát odloučil až na úplném konci minulého století), ale také na základě obecné branné povinnosti vzniklá národní armáda. Irsko definitivně národnostně sjednocuje – v protikladu k jeho trvalému a nesmiřitelnému rozdělení náboženskému – jednorázový, ale v kolektivní paměti uchovávaný masakr v Droghedě.

Národní identita

Kulturní paměť národa je většinou spojena s příznivým, instrumentalizovaným výkladem jeho dějin („zestátnění“ historiografie), z něhož se rodí a jímž je i zpětně kolektivně posilována a legitimizována též **národní identita**. Dodatečně jsou vymyšleni tzv. *héroové eponymové*, jako např. kalábrijský král Italo, praotec Čech, Lech nebo Bavor. Uctívání jsou také skuteční zakladatelé státu (Harald Světlovlasý – Norsko, Washington – USA), národní světcí (francouzský Denis, český Václav, ruský Vladimír) a „svatí“ králové (dánský Knut, anglický Eduard Vyznavač, norský Olaf II., uherský Štěpán I., francouzský Ludvík IX. Svatý), popř. panovníci „selští“ (Přemysl Oráč, portugalský Dinis I., polský Kazimír III.). Identifikaci se státem posiluje republikánské zřízení (Řím, Novgorod, Benátky nebo *Confoederatio Helvetica*, získávající status svobodné říšské obce). Mnohé starší státy přetrvávají jako vícejazyčné (Belgie, Švýcarsko) dodnes. Mnohým „historickým národům“ je státní suverenita příznána až po 1. světové válce.

Značný význam pro vznik národních států měly překlady Bible (Luther, Kalvín, Tyndale a Coverdale). Itálii pomohlo sjednotit jak republikánské hnutí, tak kulturní dědictví a společný jazyk (postupně se šířící – a pro některé obyvatele Jihu dodnes obtížná – toskánská italština). Bezprostředními podněty byly odboj proti „papeži - králi“ a osvobozenecká válka proti rakouské nadvládě. Nástrojem budování národního státu zde byly dokonce i Verdiho zlidovělá hudba a akronym jeho jména (*Viva Emanuel Rei d'Italia*). K národnímu uvědomění přispívá obecně rostoucí vzdělanost, popularita tisku a usnadnění vzájemných kontaktů výstavbou silnic a železnic. Významným atributem tohoto typu státu je také národní armáda a její reálný (obraný nebo expanzivní) i symbolický význam. Války panovníků se proměňují ve války národů („bitva císařů“ u Slavkova / „bitva národů“ u Lipska). Suverenitu státu zajišťují i další, zejména správní orgány, sjednocující jeho teritorium, právní nástroje (ústava, právní a soudní systém). Vyjadřují ji též originální symboly (státní znak, vlajka, hymna aj.).

Militaristický stát

Na rozdíl od takových převážně kulturních zdrojů vniká ale např. Prusko jako od počátku válečný stát (*homogenized warfare state*). Na rozdíl od Švédska je na národní armádě – sloužící navíc především potěše absolutistického panovníka – bezprostředně založeno a závislé. Elitu národa tvoří především důstojníci, vychovaní na nově zakládaných vojenských akademiích. Hodnoty této

vojenské subkultury se stávají dominantními hodnotami celé společnosti. „Pokud má lid účinně bránit vlast, je nejprve třeba mu ji dát“ (Gneisenau). Politiku centrální vlády pruského státu, „jehož existence se odvíjela od královny potřeby armády“, určuje *Generalkriegskommissariat* a ten je opět pod vlivem komisařů vybírajících pro válku nezbytné daně (*Steuerkommissäre*). Tak se rodí (nejen v Prusku) **militaristický stát**, výrazně omezující svobodu vlastních obyvatel (až po otrokářský prodej vlastních vojáků jiným mocnostem, jako např. hannoverských pluků Anglii v její válce proti osamostatňujícím se americkým koloniím) a trvale ohrožující své sousedy. Pod vlivem státního systému vzdělávání a výchovy, státní církve, odborových svazů i „bulvárního“ tisku podléhá militaristickému nacionalismu též tzv. dělnická třída.

Občanství v národním státě

Národní obrození však většinou chápe společný jazyk jako symbol pospolitosti a občanské rovnosti. Státní příslušnost definitivně proměňuje měšťana v občana. Znamená členství v komunitě, založené na solidaritě (včetně smyslu pro oběti minulé i budoucí) a tedy na jakémsi spontánním a obvykle neuvědomovaném „každodenním plebiscitu“ (Renan). Obyvatelstvo ztotožňuje národ se „svým“ státem (nezřídka pojímaným jako „organizace kompromisů“) a slibuje si od něj dosažení rovnosti v národním kolektivu, emancipaci, modernizaci a nezřídka i sociální jistoty. Výrazně tak přispívá k prosazení právního charakteru tohoto státu, (participativní) občanské společnosti a (liberální) demokracie. Současné národní státy Evropy jsou jediným útvarem zajišťujícím na svém teritoriu vskutku svobodné rozhodování lidu (*demos*) ve všeobecných volbách jeho reprezentantů.

Národní stát je principiálně spjat především s národním občanstvím (tj. „svobodnou“ identifikací) a v moderním občanském smyslu odosobněnou státní správou. Jeho současné trvání však vyvolává otázku, zda nepředstavuje jen a pouze symbolicky, popř. mediálně stmelovanou entitu, „abstraktní komunitu“ či *disembodied integration*. Pokud by přestal fungovat jako útvar výlučně a již tradičně zajišťující demokracii a hlavním důvodem jeho existence by bylo jen úsilí získat uznání jiných sociálních útvarů, potom by samozřejmě postupující sjednocování Evropy (včetně koncentrace rozhodovacích pravomocí v rukou nevolených byrokratů EU) a globalizace (posilující moc tzv. *transnationals* na úkor jednotlivých, zejména menších států) jeho další fungování i trvání zcela zpochybnily. Zda se ovšem dosud převažující povědomí národního občanství někdy (tak jako v případě změny statusu měšťana v občana státu) promění v identifikaci s občanstvím „světovým“ (*national / world citizenship*) či vznikne nějaký evropský *demos*, zůstává otevřenou otázkou.

Korporatismus, svazy a komory

Národní, tj. relativně uzavřený stát je také nezbytným předpokladem vzniku nejrůznějších - rovněž relativně uzavřených - korporací (lat. *corporare* - sdružovat se). Jako nový typ správy se **korporatismus** rodí z postupně rostoucí moci některých zájmových skupin nebo je ustavován státem „shora“ (např. Itálie). K předchůdcům spontánně se ustavujících korporací patří již antická sdružení kupců, středověké cechy a gildy, stavební hutě a jejich pozdější symbolická obdoba v lóžích svobodných zednářů, svépomocné spolky, zakládané od 19. stol., aj. Souběžně s parlamentarismem, založeným na teritoriálně vymezené individuální reprezentaci, funguje korporatismus v řadě zemí jako kolektivistická reprezentace především odvětvově ekonomických a socioprofesionálních zájmů (podnikatelské, odborové aj. **svazy**, živnostenské aj. **komory**). Aktivity různých *lobby* či *pressure groups* jsou v něm - v protikladu k politickým stranám - legitimizovány jako projevy nekumulativní distribuce moci a veřejnosprávních rozhodnutí, v principu odlišné od soukromovlastnického kapitalismu i státně dirigistického socialismu. (Pokus o odstranění ekonomického vykořisťování i politického nátlaku je ale od počátku omezován reálným vřazením korporací do kontinua kompetitivních tržních a hierarchických správních alokací zdrojů.)

Korporatistický stát funguje na základě principu správní organizace podle socioprofesionální příslušnosti obyvatel. Jeho koncept vychází z ideje nadřazenosti celku nad jeho částmi (Aristoteles) a nadřazenosti zájmů velkých sociálních skupin nad státem i jednotlivcem. Korporace mají jako „beznátlakový“ prostředek zachování dobrovolné sebekázně jejich členů nahradit (represivní) státní moc. Ideologicky jsou vřazovány do kontinua: jedinec - rodina - korporace, popř. spojení několika korporací s politickou stranou, prosazující jejich společné zájmy - národ (- Bůh). Nacionálně socialistická korporativní organizace německého státu měla překonat ničivý třídní boj (Hitler), popř. ukázat „třetí cestu“ v tehdejší soupeření kapitalistického a socialistického společenského řádu (Mussolini). Ve skutečnosti ale korporatismus právě v těchto intencích likvidoval původní nezávislost zájmových

a ochranných spolků a proměnil je v „převodní páku“ politiky státu či vládnoucí strany (*Arbeitsfront*, Revoluční odborové hnutí). Oslabil nebo přímo likvidoval také parlamentní systém a teritoriální základnu politických stran. Stát jako celek byl nakonec považován za „národní korporaci“ (Mussolini). Namísto původně slibované a posléze nepravdivě proklamované třídní harmonie, prosazování národního zájmu a obecného blaha směřoval korporatismus k nastolení následných autoritářských (soukromovlastnickou tržní ekonomiku respektujících) a totalitárních (ekonomiku politicky dirigujících) států. Opačným případem je vznik nebo alespoň pokus o nastolení situace **anarchie**, vyvolané převahou korporací nad regulativní mocí státu. O zrušení zastupitelské demokracie a vytvoření takové situace usiloval v minulosti zejména anarchosyndikalismus.

Korporatismus se však prosazoval i v povýtce demokratických státech (např. Švédsko s právem korporací spolunavrhovat zákony, Rakousko 60. let). Dosud jej proto nelze považovat za historicky zcela překonaný typ státní organizace a směr působení veřejné správy. V USA naproti tomu pojem *corporation* označuje prostě komerční, tj. ziskově orientovanou organizaci, nejčastěji typu akciové společnosti. (Jejich označení jako „země korporací“ má tedy jiný smysl.) Korporatistický základ má zřejmě i myšlenka Evropy, popř. Evropské unie, jako „federace národních států“. Stejně jako v korporatistických zemích by měl stát působit při sporech různých seskupení (např. namísto tripartity) pouze jako arbitr, ve sjednocené Evropě by takovou úlohu při mezistátních sporech měly převzít její nadstátní (centrální) instituce. Ještě však nebyla vyjasněna otázka, zda takový způsob správné regulace by měl mít charakter spíše mezivládní či nadnárodní (*inter-governmental / supra-national*). Definice i fungování korporací zpochybňuje jejich mnohdy pouze rétorická sociálnost (*communal construction, corporate rhetorics*). Nicméně se v nich mohou projevovat zárodky nového typu (světo-)občanství - tzv. **corporate citizenship** - tedy alternativa případného rozdílu mezi *national* a *world citizenship*.

Korporace fungují nezávisle na obměně členské základny a mají právní status soukromé i veřejnoprávní instituce. Jejich mocenská pravomoc vyplývá z jejich (neúzemního) zastupitelského mandátu. Členové korporace tvoří jakési (práve dřívějším cechům a svépomocným sdružením podobné) „příčné bratrstvo“ sounáležitosti zapojení v určitých ekonomických či občanských aktivitách. Při plnění svých úkolů spoluvytvářejí, popř. mění její organizační strukturu i politiku. Podílejí se také (podobně a se stejně limitovanými možnostmi jako drobní akcionáři firmy či korporace v anglosaském smyslu) na správě jejích prostředků. Zároveň jsou však korporací „spravování“ a tedy do jisté míry omezování ve svých demokratických, občanských právech.

V rámci jednotlivých korporací je obvykle zachována a mimo ně veřejností většinou respektována příslušná „stavovská čest“. Její dodržování může mít ovšem i podobu „falešné solidarity“ s těmi, kteří se proti ní provinili. (K nejčastějším, popř. nejnámějším projevům vzájemného „krytí“ dochází mezi korporátně organizovanými lékaři a právníky, správními úředníky, popř. též různými experty.) Rozdílné možnosti agregace dílčích požadavků, zprostředkování v konfliktu zájmů a implementace jeho řešení do státní politiky vyplývají z aktuální možnosti nátlaku (*obstructional capacity*) jednotlivých korporací (stávka dopravců / učitelů) na jejich sociální partnery.

Pluralismus a sociální partnerství

Jako v podstatě nekonkurenční útvary s profesionalizovanou reprezentací a obvykle povinným členstvím jsou korporace schopny nastolovat **sociální partnerství**, popř. sociální smír, účinně vyjednávat, ale také prosazovat plnění tripartitních, kolektivních aj. dohod (většinou vyhovujících především jejím nejvyšším představitelům) vlastními řadovými, tj. podřízenými příslušníky. Reprezentace zájmů se tak spojuje s mocenskou i sociální kontrolou reprezentovaných skupin. Korporace samozřejmě fungují i v liberálním státě, v korporatistickém jsou však nesrovnatelně více respektovány centrální mocí. Centralizované zájmové organizace mají k centrálním státním orgánům privilegiovaný přístup. Výsadní postavení korporací vůči vládě omezuje skutečný pluralismus spontánně se projevujících zájmů, jejich monopolní postavení vůči vlastním členům omezuje demokracii ve vnitroorganizačním i veřejném životě. Dohodovací mechanismus harmonizace zájmů (*negotiation, mediation*) obvykle vede ke kompromisům, spjatým s rizikem rozmělnění odpovědnosti.

Státní korporatismus je založen na omezeném počtu hierarchicky uspořádaných monopolních korporací, podílejících se nekonkurenčně na politickém rozhodování a uchovávajících si monopol reprezentace i donucení. Společnost, založenou na korporativismu a respektující různé skupinové zájmy tedy formálně charakterizuje **pluralismus**, uvnitř tradiční korporace však převládá spíše nepluralistická forma zprostředkování těchto zájmů a tedy **deficit demokracie**. Sociálně ekonomická exkluze nečlenů navíc limituje i uznávaný pluralismus. Korporatistické ovlivňování politických roz-

hodnutí bez přesvědčivé legitimizace všeobecnými volbami a kontroly veřejností - a tedy i bez legální odpovědnosti - vede namísto k integraci společnosti, kterou slibovalo zajistit, naopak k její segmentaci.

Neokorporatismus

Státní (Spann) či autoritativní forma korporatismu je proto v současnosti stále více nahrazována sociálním či liberálním, popř. lokálním, spontánně „zdola“ se rodícím korporatismem. Tento **neokorporatismus** nevykonává na příslušníky svých sociálních útvarů tak silný nátlak, jako tradiční korporace s povinným členstvím. Principiálně uznává **parlamentarismus** a funguje v symbióze s individuální poslanceckou reprezentací, založenou na územním principu. Jeho úsilí o **sladování skupinových a obecných zájmů** (tj. neprosazování zájmů mocných *lobby* na úkor veřejného blaha) však představuje složitý a dlouhodobý proces, nezřídka opět vyžadující arbitrážní rozhodnutí státní exekutivy. Tak jako korporatismus slibuje překonání ideového rozporu a reálného soupeření kapitalismu a socialismu v novém systému politické ekonomie i státní správy, neokorporatismus usiluje o řešení rozporů liberálního pluralismu. Zatímco pluralismus posiluje konkurenci, korporatismus zdůrazňuje koordinaci. (Pluralismus tedy směřuje spíše ke „hře s nulovým součtem“, neokorporatismus ke „hře s pozitivním výsledkem“.) V liberalismu přetrvává striktní rozlišení záležitostí veřejných a soukromých, při neokorporatismu soukromé subjekty ovlivňují veřejné záležitosti.

Stejně jako tradiční korporatismus je i neokorporatismus zdrojem významného ovlivňování rozhodnutí veřejnosprávních orgánů. Jak státní, tak i veřejná a sociální kontrola tohoto vlivu naráží na omezené možnosti získání potřebných informací, posouzení důsledků přijatých správních opatření i nápravy chyb. Trvale je proto ve většině zemí nedostatečná a občany oprávněně kritizovaná. Neokorporatismus nicméně přispívá k rozvoji občanské společnosti, a to jak přímo - pozitivním prosazováním pluralismu, tak nepřímo, svými negativními důsledky vyvolávajícími vznik kritických občanských iniciativ, sdružení a hnutí.

Podobně jako v případě cechů je ale **uzavřenost národních korporací** rostoucí měrou narušována přeshraniční mobilitou pracovní síly a její legislativní reflexí. Imigranti, vykonávající příslušné profese, se totiž buď nemusí, nebo ani nemají právo ucházet o členství v nich. V současných korporatistických státech se také šíří vědomí dočasnosti jejich stávajícího uspořádání. Korporatismus může však být nadále významným zdrojem sociálního partnerství na regionální úrovni posilování vzájemné spolupráce tamních samospráv, svazů, komor, občanských a zájmových sdružení, apod. Jeho další variantou může být - zejména na této úrovni - také tzv. **asociativní demokracie** (Hirst, Bader) výlučně samosprávných občanských sdružení.

Kontrolní otázka: Proč označení korporatismus, který úspěšně fungoval i v řadě demokratických zemí, vzbuzuje v názvech nově vznikajících politických stran či hnutí obvykle oprávněné obavy orgánů státní správy i občanů ?

6 Liberálně demokratický stát

Přirozená práva

Evropský sociální fond
Praha & EU: Investujeme do vaší budoucnosti

Tento typ zřízení a správy se rodí ze vzpour a revolucí nebo obav z jejich propuknutí. Oslabení monarchie vede k ústupkům, z nichž historicky nejvýznamnějším byla Velká listina svobod (*Magna charta libertatum* Jana Bezzemka po ztrátě francouzských lén) a podobná potvrzení šlechtických privilegií dalšími panovníky (uherský Ondřej II., Jan Lucemburský, zdržující se v cizině, a později i Kateřina II. Veliká při Pugačovově povstání). Tato práva jsou od počátku považována za neporušitelná a nezcizitelná (*inalienable rights*), nedodržení zákona ze strany krále je ve smyslu této charty legitimním důvodem anglické revoluce, porušení požadavku reprezentativně odsouhlaseného zdanění důvodem revoluce americké a s ní spjatého vyhlášení stejně nezcizitelných, přirozených práv všech lidí. (Demokratický náboj takových práv se mnohdy projevil až podstatně později, kdy stejnou správní ochranu požadovaly postupně i další společenské vrstvy.)

I když se v mnohém liší (americká např. jako jedna z mála opravdových v dějinách proběhla bez teroru), lze vysledovat jakési jejich „přirozené dějiny“ (Brinton, Arendt) ukazující mj. že nespokojenost se projevuje vzpourou teprve tehdy, jsou-li k dispozici noví kandidáti moci, že politiky starého režimu byli nejen „zpátečníci“, ale mnohdy i neúspěšní reformátoři, že tito jsou nahrazováni nejprve umírněnou opozicí a teprve po jejím prvotně nedostatečném úspěchu radikály, přinášejícími (obvykle spolu s terorem) skutečný zvrat společenských poměrů, i že revoluce státní moc dlouhodobě nelikviduje, ale přispívá naopak k jejímu posílení (Tocqueville, Weber).

Jednou z mnoha příčin a zároveň (dosud spíše opomíjeným) společným jmenovatelem nejvýznamnějších revolucí byla nespokojenost se špatnou správou – puritány kritizovaná rozmařilost anglického královského dvora, odmítání celních a dalších poplatků, nově zavedených z metropole bez souhlasu reprezentace amerických kolonistů, a existenční nedůvěra „třetího stavu“ v překonání ekonomické krize při stálém střídání francouzských ministrů financí. Společně je jim i dlouhodobě směřování k liberálním ústavním režimům.

Název projektu: Kvalitní vzdělání je efektivní investice do lidského kapitálu – cesta k uplatnění absolventů VŠE na trhu práce; CZ.2.17/3.1.00/32102

Americká revoluce

Americká **revoluce** je projevem nesouhlasu se zákony, zvyšujícími v koloniích správní poplatky (tzv. kolkovné aj.) a snižujícími dovozní clo na čaj v Anglii (nikoli však v koloniích, kde tento rozdíl postihuje i značně rozšířené podloudnictví). Ty jsou vyhlášeny - v rozporu s historickým právem - parlamentem, v němž kolonisté nejsou zastoupeni. Tato „revoluce vzešlá z tržiště“ také probíhá pod heslem „*no taxation without representation*“. Jejím druhým motivem je nesouhlas s anglofrancouzskou smlouvou o „proklamační linii“, která z bezpečnostních důvodů zabraňovala osadníkům obsazování západních (indiánských) území. Vypovězení poslušnosti „Koruně“ je bezprostředním impulsem pro dobývání amerického Západu.

Jeho legitimitu manifestně zdůvodňuje Deklarace nezávislosti, dle níž „... všichni lidé jsou stvořeni jako sobě rovní: Stvořitel je obdařil jistými nezcizitelnými právy ... K zajištění těchto práv se mezi lidmi ustavují vlády se spravedlivou mocí, plynoucí ze souhlasu těch, kterým vládnou“ (Jefferson). Americká Ústava poté zakotvila novou republiku, považovanou za národ, konfederaci států a dělbu moci, vycházející z přesvědčení, že „není svobody, jestliže moc soudní není oddělena od moci zákonodárné a výkonné“ (Montesquieu).

Francouzská revoluce

Francouzská revoluce, která nejvýrazněji ovlivnila dění na „starém“ kontinentu, probíhala v napětí mezi rušením feudálního řádu, zejména na venkově, a protirevolučními rolnickými vzpourami, vnějším ohrožením státu a vnitřním bojem mezi dosavadními stavy, revolučními frakcemi a kluby, demokratickou diskusí republikánů a diktaturou „všeobecné vůle“, apod. „Komunální sadismus“ byl projevem masové paniky i snahy kontrolovat anarchii veřejnosprávním násilím. Výsledkem revoluce bylo nicméně zrušení hierarchizované stavovské společnosti a nastolení (formálně právní) občanské rovnosti. Zásada rovnosti (*Strong Principle of Equality*) je také nezbytnou podmínkou ustavení demokratické správy.

Příznačné byly proto též proměny revolučních institucí (generální stavy - národní shromáždění - konvent, Výbor veřejného blaha / veřejné bezpečnosti), které tuto zásadu nezdůvěřily. Počátek vlády Konventu i pozdější rady Pařížské komuny (nebo později sovětu v Rusku, Německu a Maďarsku) byl jasným popřením demokracie. Francouzská republika měla za svůj programový vzor římské zřízení, včetně antických symbolů (např. frygická čapka připomínající osvobození otroků). Její další vývoj také opakoval jeho peripetie (konzulát, císařství). Obdobně jako v antickém Římě se opakují dějnotvorné případy individuální usurpace moci (Napoleon Bonaparte: jeden z pěti členů Direktorია - jeden ze tří konzulů - doživotní konzul - císař, Ludvík Napoleon: president – diktátor - císař).

Restaurace monarchie

Anglickou a francouzskou revoluci tak – jako jakýsi historický regres – následuje (sociologicky pochopitelná) **restaurace** monarchie. Karel II. zaručuje nedotknutelnost vlastnických práv buržoazie na půdě zabavenou za revoluce šlechtě a církvi. Napoleonova Evropa se ocitá v područí zkorumpované byrokracie kolaborantů, Metternichova Evropa je ovládána „stojící armádou vojáků, klečící armádou kněží a plazící se armádou úředníků“. Myšlenky liberalismu i hrozby revoluce však i přes toto přechodné období uchovávají požadavky daňové rovnosti, svobody tisku apod. Za Ludvíka XVIII. je vydána umírněně liberalistická *Charte constitutionnelle*. (Politické kluby a intelektuální salony, které přežily revoluci, patří k ustavujícím institucím pozdější občanské společnosti.)

Podobně jako ve středověku sporný dynastický nárok, vyúsťuje i restaurace (od níž je odvozen i název tehdy se rozšiřujícího nového typu pohostinských zařízení) v úsilí o novou legitimitu, spjaté s tendencemi k opětné centralizaci. Obdobně tak správa novodobé republiky osciluje mezi požadavky obranyschopného unitárního státu a jeho decentralizace (autonomní *departements* / dosazování prefektů z centra). Zřízení, ustavující se po následných revolucích (*Glorious Revolution*, aj.) má však obecně charakter konstituční monarchie, která již není omezoována pouze parlamentem nebo stavy, ale vychází výlučně a důsledně ze zákona, nebo k regionalizaci směřující republiky.

Ústavodárná vůle a občanská společnost

Stejně jako **republika** se takové (dodnes fungující) monarchie rodí z ústavodárné vůle (*pouvoir constituant*) lidu. Konsensuální legitimizace moci, na níž jsou založeny oba tyto typy zřízení, je podmíněna respektováním občanských práv a v něm je nadále zaprogramováno rozšiřování těchto práv - tedy další demokratizace správy. Liberalismus je většinou zakotven již v revoluční ústavě nebo je alespoň zčásti vynucen obavou z revoluce v ústavách tzv. oktrojovaných. (Poprvé se koncept liberalismu objevuje v krátkodobě platné ústavě Španělska.) Ze své vnitřní logiky směřuje i k prosazování požadavků regionalizace správy, uplatňování principu subsidiarity apod. Uznání pluralismu zájmů a názorů usnadňuje i další rozvoj multiplicity politických systémů a stran, hnutí, popř. korporací, atd.

Zmíněné tři revoluce - přes excesy poslední z nich - definitivně prosadily zásadní principy legitimní (později demokratické) správy - vládu zákona a oddělení, rovnováhu a kontrolu moci zákonodárné, vládní a soudní (*rule of law a separation, balances and checks of powers* - Montesquieu). Na tomto základě se ustavily **právní stát** s předvídatelnou, občana chránící (*Habeas Corpus*) jurisdikcí, a **občanská společnost**. Jejich nejvýraznějším rysem je nové chápání státu jako autonomního rozměru společnosti, spjatého především s impersonální abstrakcí kontroly konsolidovaného území. Důraz je kladen na administrativní efektivnost jeho správy, zejména při obranné mobilizaci mas (např. komunardé).

Moc, postupující podle práva, samotný právní stát ještě zakládat nemusí. (Až do novověku probíhalo např. mučení vyslychaných podle stávajícího práva. V Rakousku byla proto vydána závazná instrukce pro katy.) Formálně právní rovnost všech občanů před zákonem samozřejmě ještě

dlouho neznamenal skutečnou rovnoprávnost subjektů v různých sociálně-ekonomických postaveních (otroci v koloniích, ženy, nemajetní). Nicméně usnadnila zakládání ženských klubů bojujících za skutečně rovná práva. Především si však vynutila posun v chápání politiky již nikoli jako vládnutí (*ruling*), ale jen jako zastoupení (*representing*) všech těch, kterým je umožněna účast na vládě a správě (*participation in rule*).

Základní charakteristikou právního státu je respektování lidských práv. Na základě neblahých zkušeností s totalitními režimy byla jejich Všeobecná deklarace (jako reakce na obhajobu nacistických soudců, vynášejících „nelidské“ rozsudky dle tehdy platného „nepřirozeného“ práva) odsouhlasena po druhé světové válce. Hlavní zásadou je, že přirozená práva člověka mohou být omezena jen v případě, že by bránila jejich uplatňování ostatním lidem, a to pouze zákonem. (Svoboda je takto vymezena nejprve negativně.)

Novodobé instituce právního státu

Novodobý právní stát, navazující na tuto tradici, doplňuje původní dělbu a rovnováhu moci svých orgánů dalšími kontrolními institucemi. V současnosti k nim patří (na vládě) nezávislé prostředky hromadného sdělování, centrální banky, různé organizace auditu hospodaření s veřejnými prostředky, apod. Právní stát se však vyznačuje nejen existencí zákonů, umožňujících regulaci a kontrolu společenského dění, ale i převládajícím respektem občanů vůči těmto zákonům. Podobným kritériem je i praktická vymahatelnost práva. Proto je otázkou, zda země, kde policejní a justiční orgány nejsou nadměrně často schopny usvědčit viníky zjevných a veřejně známých trestných činů (např. Česká republika), si tuto charakteristiku (již) zaslouží.

Právní stát zaručuje mj. svobodu projevu (a bezpečnost občana po jeho přednesení), sdružování a prosazování skupinových zájmů (dosud iritující mnohé politiky, vydávající se za demokraty či liberály), právo na informace z oblasti veřejné správy (a jejich skutečnou dostupnost), ochranu osobnosti a jejího soukromí (problematizovanou preventivním bezpečnostním monitorováním různých individuálních a skupinových aktivit) a mnoho dalších, i v povětce demokratických zemích opakovaně porušovaných a proto stále „nesamozřejmě“ aktuálních zásad. Sociologicky zvláště významné je mj. právo na rovné šance uplatnění a úspěchu (ve smyslu *distributive justice*), problematické naopak právo na práci a získání občanství v „blahobytné“ společnosti (*earning welfare citizenship*).

Občanská kultura a novověká samospráva

Demokratický stát doplňuje osvícenský požadavek racionality správy právem občanské **participace** na této správě. Poměrně důsledné požadování a (později) využívání těchto dvou principů patří k základům evropské civilizace. Novodobá demokracie jako „vláda lidu, řízená lidem a pro lid“ („*government of the people, by the people and for the people*“ - Lincoln) se příznačně ustavovala na základě povětce demokratických konceptuálních diskusí. Na rozdíl od Hobbese, preferujícího (absolutní) monarchii jako výraz vzdání se svobody za cenu ochrany, Rousseau vyvozuje suverenitu lidu z představy „všeobecné vůle“ a „společenské smlouvy“. Locke zdůrazňuje odpovědnost parlamentu, Rousseau povinnost delegátů reprezentovat mínění voličů, Burke naopak nezávislost poslanců na tomto - někdy mylném - mínění. J.S. Mill považuje za základ demokracie občanskou aktivitu. Práva a zájmy každé osoby jsou (podle jeho *Úvah o vládě ústavní*) zabezpečeny před znevážením jen tehdy, jestliže tato osoba je schopna a ochotna se za ně postavit. Disraeli poukazuje na význam politických stran jako „organizovaného názoru“. Dewey spojuje návaznost individuální odpovědnosti („participační etika“) a kolektivního úsilí s komunikací a pragmatickým přístupem ke správě. Laski zdůrazňuje význam kontroly správy, Drucker potřebu apolitického pluralismu při jejím výkonu.

Stát je potom chápán jako autorita řídící a racionalizující (tedy ve Weberově smyslu modernizující) vztahy ve veřejné sféře (Smelser) a nahrazující tak zaniklou komunitní solidaritu a tradiční formy spontánně se ustavujícího konsensu (ve smyslu Tönniesova rozlišení „pospolitosti“ a společnosti – *Gemeinschaft / Gesellschaft*). Relativní autonomie politického systému v zastupitelské demokracii, zdůvodňovaná její nezbytností pro integraci moderní společnosti, přitom nijak nevylučuje hojnější využívání forem „původní“ přímé demokracie na celostátní a zejména regionální či lokální úrovni. Decentralizace správy umožňuje využít výhod **regionalizace** a uplatnit **princip subsidiarity** - tj. rozhodování na nejnižší a občanům nejbližší úrovni, na níž je řešení problémů možné. Tím opět podněcuje participaci a samosprávu.

Antický demokratický stát je chápán zároveň jako morální komunita (Cicero). V renesančních republikách (v historii poprvé bez otroků) je svoboda vyjádřena právě jako samospráva. Moderní

občanská společnost se naopak ustavuje jako protiváha státu, svébytná politická komunita (Shils), kterou charakterizuje zejména její specifická **občanská** / politická **kultura** (*civic culture* – Almond - Verba). Spontánní sdružování v nejrůznějších spolcích pomáhá nejen realizovat, popř. chránit a prosazovat příslušné zájmy, ale též posilovat sociální soudržnost obyvatel menších obcí a kompenzovat anonymitu velkoměst. Suverenita státu je (národním) komunitarismem spíše posilována, než oslabována.

Polemiky, v nichž převažuje některý z těchto aspektů demokracie, pokračují dodnes. Zastánci návratu k přímé demokracii (informatickou technologií zprostředkovaných) permanentních plebiscitů a referend spoléhají na stále významnější vliv nejrůznějších spontánních iniciativ obyvatel a nevládních organizací (*Non-Governmental Organizations - NGOs*) v občanské společnosti, neukazují však způsob jejího včlenění do převažujícího systému nepřímé, reprezentativní demokracie. Většinou opomíjejí - vzhledem ke svým požadavkům paradoxně - úlohu samosprávy. Jejich odpůrci - nejčastěji stejně paradoxně konzervativní liberálové - odmítají korporativismus, komunitarismus apod. jako zdroje narušování řádu a pořádku, nastolení chaosu, atd.

Principy samosprávy (ve smyslu antických městských států a středověkých komun, řízených na základě přímé demokracie) formulovali již Aristoteles, který ji teoreticky vykládal jako prostředek spojení obecného blaha a spravedlnosti, a Perikles, který ji praktičtěji definoval v termínech volby, dočasnosti, bezplatné čestné funkce, zákazu kumulace a opakování funkcí a především odpovědnosti a kolegiálnosti rozhodování. Původní liberalismus považuje samosprávu za přirozené právo i nástroj spojení občanů se státním celkem a národním zájmem. Konservatismus ji uznává jako *status quo*, dobrý, bezpečný a žádaný princip, lepší než jiné alternativy. Anarchismus, odmítající pevnou organizační formu i pro vlastní hnutí, ji podporuje a dále propaguje jako antiautoritativní, na (jiných) oficiálních institucích nezávislý způsob správy „věcí obecných“. Považuje ji dokonce za nástroj omezení správy jako ovládnutí člověka člověkem. („Správu věcí“ a „správu lidí“ rozlišuje - v teorii - i Lenin.) „Reálný“ socialismus ji naopak odmítá ve prospěch jednoty celospolečenských zájmů a (v neuvědomované návaznosti na osvícenský absolutismus) centralizované „sociální racionality“ jejich egalitářského uspokojování.

Samospráva získává jako souběžný princip (centrální) státní správy svůj plně legální základ právě v anglické, americké a francouzské revoluci. Získala tak oprávnění k řízení obcí, korporací a dalších sociálních útvarů (*entitlement to democratic governance*). Samospráva se nicméně spontánně rodí především „zdola“ (*grass-roots democracy* - Selznick). Spolu s tzv. Novým regionalismem (korporatistického typu) může účinně propojovat státní moc, korporace i občanskou společnost (*state - corporate - civil society partnership*). „Laická správa“ v ní nahrazuje (byrokratickou) správu specializovaných (státních) úředníků. Autonomie samosprávných orgánů předpokládá také právo normotvorby.

Liberalistická státní správa

Na rozdíl od antické menšinové a zcela neliberální demokracie i od revolučního teroru, prováděného pod záminkou „obecné vůle“ (Rousseau) většiny, **liberální stát** provádí (v duchu osvícenství) správu věcí veřejných výhradně v zájmu individua, svobody, rozumu, rovnosti a spravedlnosti. Prosazuje ideologicky systemizovanou toleranci plurality, chápané zároveň jako universalita. Poskytuje právní ochranu opoziční kritice a jako mocensky nenápadný „noční strážce“ zajišťuje – v principu jen a pouze - dodržování pravidel volné soutěže, včetně soutěže politických idejí. Dle převažujícího výkladu (mj. „teorie spravedlnosti“ - Rawls) je založen na principech práva na maximální svobodu jednotlivce, slučitelnou se svobodou ostatních, a ospravedlnitelnosti sociálně ekonomických rozdílů mezi členy společnosti, poskytující jim nicméně stejné výchozí šance.

Liberalní demokracie vyžaduje svobodu sebeurčení, odpovědnost za vlastní rozhodnutí i aktivní ochranu vlastních zájmů (Dahl). Klasický ekonomický liberalismus spoléhá především na vzájemně se kompenzující důsledky egoistického individualismu. Důvěra v tržní seberegulaci vyžaduje v rámci občanské společnosti pouze stanovení zákonných mantinelů podnikatelské konkurence. Autonomie ekonomiky umožňuje mj. emigraci kapitálu při politických přehmatech (pozdější „hlasování nohama“), soutěž mezi jednotlivými státy představuje v této oblasti garanci svobody a individuálních práv (zejména vlastnických). Moderní (sociální) liberalismus naproti tomu připouští správní intervenci zejména ve sféře sociální politiky a nastoluje tak trvale aktuální otázku přiměřeného rozsahu **státní ingerence**. Nadále však platí doporučení: „Méně vlády v podnikání a více podnikání ve vládě“ (president McKinley).

Liberalní stát důsledně uplatňuje i další (původně téměř revolučních) požadavků - minimální

stát (či *limited government*). Jeho základním – přinejmenším proklamovaným - cílem je dobrovolné sebeomezení - „slabý“, do veřejných záležitostí (a samozřejmě i rozhodování ve sféře soukromovlastnické tržní ekonomiky) co nejméně intervnující stát. „*The best government is the one that governs less.*“ Na rozdíl od předchozích typů správy zde začíná být - v duchu římského práva i utilitaristických programů - zásadně rozlišován veřejný a soukromý zájem. Omezené zasahování státu do života společnosti i jednotlivých občanů (a zejména jejich soukromí) je však vzhledem k rostoucí komplexitě tohoto života nadále provázáno rozšiřováním jeho správních funkcí. Pokračující byrokratizace znemožňuje, aby omezení vlády bylo následováno odpovídající redukcí administrativy (*Lean State, Lean Administration*).

Politické strany a instrumentalita státu

Liberální hospodářský systém, který je základem pozdějšího stejnojmenného státu, se nejrychleji šíří ve Spojených státech jak z příznačně anglosaského individualismu, tak z omezených možností tamní administrativy 18. stol. V Evropě vzniká z národních revolucí, počínajících rokem 1848. I když byly tyto revoluce většinou potlačeny nebo nedokončeny, ukázaly rovněž omezení dosavadní správy a nezbytnost jejího přizpůsobení novým, zejména hospodářským podmínkám. Po těchto revolucích se hromadně ustavují (v moderním smyslu) standardní **politické strany**. Rozvíjí se také politické novinářství i první vskutku masová agitace při volbách do zemských sněmů a národních shromáždění. Dochází tak k záměrnému a posléze i permanentnímu ovlivňování veřejného mínění. Různorodost těchto vlivů také připravuje půdu pozdějšímu programovému pluralismu.

Liberální stát zaručuje svobodu podnikání a tak i postupné zvyšování životní úrovně populace. Nově je zdůrazňována **instrumentalita státu**, v němž je ekonomika nezávislá na politice (ne-li jí - dle některých neoliberalistických koncepcí - dokonce nadřazena). Individualismus je vzájemně spjat s možností svobodné participace a ta opět s prohlubováním skutečné občanské rovnosti nebo alespoň se zvyšováním rovnosti životních šancí. Obecná idea sociálního kontraktu nezávislých individuí však musí být doplňována ideou morální komunity (např. nezbytnosti dodržování normy reciprocity, bez něhož je dlouhodobě nemožné i jakékoli obchodní jednání, apod.).

K hlavním charakteristikám liberálního státu patří nejen náhodně vznikající a tolerovaný, ale principiálně respektovaný a podporovaný **pluralismus**. (To samozřejmě nemusí platit pro všechny politické strany a jejich reprezentanty. Bez převažujícího uznávání pluralismu by však nemohly efektivně fungovat ani různé občanské iniciativy, sdružení a hnutí.) Pluralismus předpokládá, popř. přímo vyžaduje institucionální artikulaci zájmů, otevřenost společenského systému pro nové, na základě takových zájmů se organizující skupiny, souhlas s ideou konkurence takových skupin i garance proti získání monopolního postavení některé z nich. Zásadní sociální konsenzus v těchto otázkách dále posiluje nejen vzájemnou toleranci, ale usnadňuje (s výjimkou militantních hnutí) také diskusi, popř. konzultace mezi takovými autonomními a převážně také (s výjimkou např. anarchismu) samosprávnými organizačními útvary nebo hnutími.

Pluralismus zájmových skupin představuje jak zprostředkující článek, tak nezřídka přímo „nárazník“ mezi masovými požadavky „lidu“ a rozhodováním vládnoucí politické garnitury, označované též jako „**mocenská elita**“ (Mills). Ani jeho stoupenci však nezapomínají zdůrazňovat význam veřejné kontroly politické reprezentace a jejího „skládání účtů“, identifikace se „správanou“ zemí a odpovědnosti nejen vůči vlastním voličům, ale všem občanům. Zatímco vliv elit na správní orgány zůstává obvykle skryt, opačný problém představují **práva menšin**, jejichž správní prosazení mnohdy naráží na zjevnou až provokativní kulturní a sociální nepřizpůsobivost některých jejich příslušníků.

Pluralismus může samozřejmě také fungovat i mimo oblasti, bezprostředně zahrnované pod státně mocenskou regulaci soupeření partikulárních zájmů (*diversity, conflict management*) a pod veřejnou správu, kontrolující projevy tohoto soupeření (tzv. apolitický pluralismus). Stále aktuální je problém pluralismu národností (např. Švýcarsko nebo Belgie, z tohoto důvodu nedávno federalizovaná), subkultur nebo specifických lokalit. Významným kritériem liberalistického uspořádání státu je proto rozsah autonomie provincií či samosprávy regionů.

Správní reformy a kritika demokracie

Liberalizace vyžaduje i další profesionalizaci správy, reorientaci jejího zaměření, popř. „rekvalifikaci“ jejích pracovníků. Od nich se očekává zejména skutečná depersonalizace rozhodování o veřejných záležitostech, které se musí průběžně vyrovnávat i s dalšími konstitutivními znaky či problémy liberalistického státu. K nim patří též často kontroverzní charakter pluralitní

politické reprezentace, kulturní partikularismus (včetně nacionalismu, vztahu k menšinám i k lokálním odlišnostem, apod.), hrozba rostoucí alienace v důsledku rozšiřující se racionalizace veškerého života a konečně i charakteristická, obecnou nejistotu vyvolávající otevřenost a neurčitelnost (*open-endedness*) dalšího vývoje tohoto typu státu a společnosti. Liberální pojetí, nadřazující individuum kolektivité, principiálně vylučuje státní stanovení nějakých plánů a cílů. (Opačně je tomu ve státech totalitárních, kde právě proklamovaný záměr – beztřídní společnost, životní prostor arijské rasy aj. jejich zřízení legitimizuje.) Stejně jako historicky dřívější demokratizace, je i postupující liberalizace života společnosti nezbytně spjata s měnícími se, zcela novými a stále narůstajícími požadavky, které může splnit vždy jen další **reforma správy**. Její opakující se potřeba ukazuje jak možnosti zlepšení správy, tak - poněkud paradoxně - situace, v nichž tyto možnosti zůstaly v minulosti nevyužity.

Současně s jejím ustavením se proto objevuje také **kritika demokracie**. Platon považuje tento způsob vlády za možný, ale nežádoucí. Aristoteles se obává moci, kterou demokracie poskytuje chudým (*ochlokracie* - „vláda luzy“). Michels, který (o staletí později) formuloval „železný zákon“ opakujícího se mocenského vzestupu oligarchie, považuje demokracii naopak za žádoucí, ale nemožnou. (Volení reprezentanti také vskutku často představují oligarchii vládnoucí s časovým omezením.) K nejčastějším zpochybňujícím otázkám patří principiální existence „lidu“ jako nějaké svébytné entity, k nejčastějším námitkám, že funkcí lidu není vládnout, ale vybírat své vůdce. Výstižnější než „vláda lidu“ je formulace vláda s akceptací lidu. Volby nicméně představují nejen výběr politické reprezentace, ale i legitimizaci jejího rozhodování.

Zcela oprávněná je kritika zneužívání této charakteristiky totalitárními režimy (např. Německá „demokratická“ republika), stejně jako autoritářskými režimy v tzv. republikách bez demokracie. Stejně oprávněné jsou i pochybnosti o skutečném charakteru zřízení, označujících sebe sama jako „svrchovaná“ či „řízená“ demokracie. Výstižnější jsou názvy jako „poručnická“ demokracie (*„demokratura“*), tzv. elektorátní demokracie, založená sice na (prvotně nebo relativně) svobodných volbách, ale nerespektující politické a občanské svobody, nebo pseudodemokracie s výlučně vládnoucí, hegemonistickou politickou stranou (Sartori), zajišťující zvoleným reprezentantům neodvolatelnost (Diamond), kontrolující média a využívající skrytější formy represe. Ke stejně nežádoucím patří i „deficitní“ či dokonce „defektní“, zdánlivá demokracie (*Fassadendemokratie*) s klanovými a mafiánskými prvky.

Kritičnost vůči demokracii jako státnímu zřízení či politickému režimu vcelku i vůči dílčím nedostatkům nebo logickým negativním vyústěním takového způsobu prosazování obecného blaha a veřejných i soukromých zájmů také zcela příznačně narůstá právě v důsledku posilování právního státu (zejména svobody projevu), občanské společnosti (mj. respektování názorového pluralismu) a liberalismu (mj. tolerance vůči odlišným názorům apod.) - tedy i v důsledku posilování demokracie samotné.

Marketingová demokracie

Rovněž „klasická“ (svého jména hodná) demokracie je však tradičně kritizována jako projev despotie vůči jedinci (Kant) a jako asociativní „tyranie většiny“ hlasující bez odpovědného rozhodování jen na základě „demokratického instinktu“ (Tocqueville). Toto nebezpečí se zvyšuje s rozvojem technických možností komunikace, s nímž fungování demokracie stále výrazněji ovlivňují hromadné **sdělovací prostředky**. V komunikačně deformované společnosti vzniká nepravá, „inscenovaná veřejnost“. Veřejné mínění se z reprezentativního mění v mínění manufaktorované masovými médii „průmyslu vědomí“, manipulativně vytvářejícího „svobodnou vůli“ občanů (Packard). Toto mínění je navíc marketingově kolonizováno prefabrikovanými stereotypy a předsudky (Marcuse). V takovém „informačním režimu“ (Eco) obvykle vzniká „mlčící většina“ těch, kteří svůj názor neprojevují, a následně se rozvíjí i „spirála mlčení“ (Noelle-Neumann) těch, kteří se v mylném domnění, že jsou v menšině, vlastní názor stále více obávají vyjádřit.

Legitimizace vlády a správy její – často jen zdánlivou - masovou podporou ve veřejném mínění je stále častěji zajišťována tzv. managementem idejí, využívajícím sociální techniky ovlivňování masových médií i veřejného mínění (Laufer – Paradeise). Z něj se rodí tzv. **marketingová demokracie**. Ta se může dále proměnit v informaticky ještě vyspělejší, na výměně sdělení mezi správními orgány a obyvatelstvem založenou „elektronickou demokracii“ (*e-democracy*), v níž vzájemné komunikační propojení paradoxně prohlubuje sociální izolaci občanů a usnadňuje tak jejich manipulaci. Na jejím základě probíhající populistické plebiscity by ji mohly dokonce degradovat na „e-diktaturu“. Počítačově zprostředkovaná komunikace může navíc vyvolat politickou pasivitu, virtuální politika ztrátu identifikace s komunitou a její reprezentací.

Téměř všeobecného uznání se však dostává charakteristice, dle níž demokracie představuje „nejlepší ze všech špatných řešení“. Demokracie především - bezkonkurenčně - podporuje svobodu individuálního a kolektivního sebeurčení, morální autonomii a občanskou odpovědnost (Dahl), včetně **vědomí spoluodpovědnosti za správu** věcí veřejných. Z reakce na tradiční i soudobé kritiky se nicméně rodí aktuálnější **redefinice demokracie**. Tzv. protektivní demokracie, zajišťující především ochranu přirozených práv, se ve spojení s převažujícím liberalismem, požadujícím zejména rovnost šancí a individuální svobodu, proměňuje v demokracii vývojevou.

V tomto novějším pojetí představuje demokracie jen jisté občansky výhodné „aranžmá“ řešení politických a veřejnosprávních problémů, v jehož rámci „jednotlivci získávají moc rozhodovat prostřednictvím konkurenčního boje o hlasy voličů“ (Schumpeter). Voliči si - dle tohoto pojetí stejně jako konzumenti - vybírají mezi politickými idejemi a programy jako mezi produkty, nabízenými „podnikateli“ vzájemně si konkurujícími v oblasti vládnutí. Mírou úspěšnosti je zde zisk moci. (Tato charakteristika je zjevně poněkud jednostranná, odpovídá však přinejmenším tradici politického diskursu, rozvíjejícího se od ustavení stavovských a parlamentních států.) Demokracie je tedy především „politická metoda . . . institucionálního zabezpečení politických rozhodnutí . . . a proto nemůže být cílem sama o sobě“ (Schumpeter). Měla by být chápána jen jako procedura (Hayek).

Alternativy demokracie

Předmětem mnohých úvah jsou další – skutečné či konceptuální – **alternativy demokracie**. Platon považuje za ideální řešení správu státu „poručníky“, znalými „královské vědy“ vládnutí, či „vládu moudrých“ (*sofokracie*). Comte, požadující rovněž výlučnou vládu moudrých, ji nazývá obdobně sociokracií. Tyto utopické představy se stávají realističtějšími v současném požadavku meritokracie – vlády těch, kteří si svými pracovními / správními výkony příslušné pravomoci vskutku zaslouží. Většina dalších sociálními filozofy popisovaných forem vlády a správy přetrvávala obvykle jen po historicky krátká období a zkušenost s nimi jim dala převážně hanlivé označení.

Aristotelem obávaná ochlokracie, tj. zvláště chudiny, se projevovala např. v povstaleckých komunách a excesech skutečné, avšak vskutku vždy jen přechodné diktatury proletariátu. Timochi plutokracie (v podstatě vláda oligarchie) vznikala zejména v časech náhlé akumulace bohatství – od antického Řecka po nejrůznější tzv. gründerová období. Teokracie či ideokracie byly neseny myšlenkou „spásy“, přinášené lidu a zásadně spjaté s intolerancí vůči všem jiným myšlenkám a snahám. (Jako „pornokracie“ byla kritizována doba, kdy římské kurtizány měly rozhodující vliv na volby některých středověkých papežů.) Gerontokracie znamenala vládu starců (např. v zemích bývalého Sovětského bloku), odtržených od reality a obávajících se jakýchkoli změn, kleptokracie vládu a správu rozkrádající „národní“ majetek (nejintenzivněji v různých autoritářských státech).

Parlamentokracie vyplývala ze soustředění moci zákonodárné, výkonné i soudní v jednom decisním – většinou revolučním a k ničím nebrzděnému extrémismu tíhnoucím – centrálním orgánu. (Cromwell varuje, že „zasedá-li parlament, nikdo si nemůže být jist majetkem ani životem“.) Nebezpečí skrytého porušení dělby moci a její faktické uzurpace přetrvává dodnes. Označení tele- či mediokracie a konzultokracie vyjadřuje podezření, že v současné tzv. manažerské či marketingové demokracii (*managerialist state*) se vláda stále více vymyká „z rukou lidu“. Termín eurokracie vyjadřuje nelibost nad centralizovaným rozhodováním nikým nevolených úředníků.

Pokud v politickém životě nad principem konkurence (Schumpeter) převládá princip pluralismu, může jako alternativní forma demokracie vzniknout **polyarchie** (*polyarchal democracy* - Dahl). Jejím základem je existence více ohnisek moci. Předpokladem jejího fungování je autonomie, vnitřní rovnoprávnost a spravedlivé rozdělení vlivu takových ohnisek. (Závazná rozhodnutí mohou činit jen ti, kdo jsou jim sami podřízeni.) Liberalismus, participace a pluralismus, jimiž se vyznačuje moderní společnost, mohou potom vyústit do (Schumpeterem, Hayekem aj. již předjímané) podoby **procedurální demokracie**. Její fungování je však podmíněno kulturní homogenitou společnosti, popř. kontrolovaným subkulturním pluralismem této společnosti. (Otázkou zůstává, zda termín polyarchie je jen zpřesňujícím označením demokracie v dnešní vysoce diferencované společnosti, nebo empirickým popisem již existujícího odlišného stavu, zda se jedná spíše o prognostický koncept či o praktický návrh perspektivního modelu. Stejně otevřenou je otázka, zda právě v současnosti zpochybněná politika multikulturalismu neodsuzuje tento koncept do říše spekulací.)

Přestože v soudobých západních státech převládá demokracie většinová (fungující podle tzv. westminsterského modelu), může se vyskytnout i její pouze konsensuální varianta - **konsociační demokracie** (*consociational, contractarian democracy* - Lijphart). Ta bývá výsledkem zvláště vysoké míry politické segmentace společnosti, popř. pro ni charakteristického vertikálního pluralismu.

Vynucuje si spolupráci politických stran nebo hnutí, jejichž programy jsou neslučitelné, ale zároveň zhruba stejně podporované rozhodujícími složkami voličů. Jejich fungování je – na rozdíl od běžných koalic a jejich vnitřních kompromisů – založeno spíše na politice vzájemného přizpůsobení (*politics of accomodation*), segmentární autonomie a zároveň proporcionality v prosazování částí těchto programů. (Příkladem může být vládní koexistence stran, které získaly autoritu a hlasy voličů jako významní účastníci odboje, ale reprezentují zcela odlišné vrstvy obyvatel, rozdílné náboženské konfese, apod.)

Network society

Stejně často, jako její možné alternativy, jsou diskutovány i případné vývojové **perspektivy demokracie**. Ty naznačuje zejména stále rychlejší rozvoj **informační technologie**. Unitární (západní) státy dobrovolně omezují svoji suverenitu podřízením federaci či konfederaci, mezinárodnímu právu (popř. komunitárnímu právu EU), členstvím v mezinárodních organizacích, apod. Je však také možné, že namísto takových nadnárodních útvarů s problematickou (liberálně demokratickou) legitimitou a kompetencí se v nedaleké budoucnosti prosadí typ společnosti či komunity, založených na komplexní - a tedy opět globální – propojenosti komunikačními sítěmi. Taková **network society** nebo **community** by mohla plně využívat sociálního kapitálu vzájemně sdílených zkušeností stávajících národních států i nadnárodních institucí a organizací k řešení společných problémů i k využívání příležitostí, menšími národními celky nedosažitelných. (Jedním z prvních příkladů jsou již realizované vesmírné expedice nebo přípravy těžby surovin, na pevnině již nedostatkových, z hlubokého mořského dna). Mnohostranná spolupráce v oblasti veřejné správy by naopak mohla významně přispět k dalšímu posilování těchto sítí (*global public policy networks*).

Nové perspektivy poskytuje postupně se ustavující nadnárodní, multilaterální systém. Pro tento (Market) **Multilateralism** je charakteristická „institucionální forma koordinace vztahů mezi třemi či více státy na základě zobecněných principů chování“ (*conduct* - Ruggie) s rovnocennou partnerskou účastí veřejného i soukromého sektoru. Namísto celosvětové správy (*governance*), soustředěné na jednotlivé státy a z nich i vycházející, nastupuje v tomto systému náznak alternativního síťového propojení (*networking*) různých ohnisek této správy. Tak by také mohla vzniknout nová **globální veřejná sféra** a stále institucionalizovanější nadnárodní aréna diskuse, soutěže i akce vedoucí k produkci globálních veřejných statků (Bull, McNeill).

New Regionalism

Doplňujícím protipólem multilateralismu je tendence, nově se projevující jako tzv. **New Regionalism**. Na rozdíl od dosud převládající decentralizace státní správy, ustavování vnitrostátních samosprávných regionů, jejich tradiční ochrany před konkurencí nebo centrálně řízeného vyrovnávání rozdílů mezi nimi zahrnuje tento koncept nadnárodní, hranice států přesahující a protekcionismu zbavenou spolupráci (Söderbaum, Shaw). Je pravděpodobné, že zejména na této úrovni správy se stále častěji budou prosazovat koncepty jako *knowledge nets*, *role networks*, *supportive context*, *risk reducing technologies*, (*informal*) *risk sharing*, *concerted response of task forces* nebo (*participatory, legitimate*) *governance problem solving*, apod., stejně tak jako jejich praktická realizace.

Prozatím nejvyšším stupněm komplementarity multilateralismu a regionalismu by se mohla stát forma nadstátní správy, v současnosti předjímaná a nejednotně označovaná jako *multi-level* nebo *multi-dimensional*, multi-specifická či multi-perspektivní, polycentrická, interaktivní či **Networked Governance**. Hlavním důvodem síťového propojení je vzájemná závislost a komplexita vztahů mezi jednotlivými úrovněmi či různými dimenzemi, hlavním kritériem pak diferenciací příslušných funkcí takové správy. Ta se zakládá na výchozí autonomii všech aktérů a zároveň na jejich schopnostech brát kromě vlastních zájmů v úvahu i zájmy a výsledné jednání ostatních zúčastněných, na schopnostech vyjednávání (*negotiation*) a především na schopnostech přispět k dosažení společných cílů, přímo či nepřímo (např. překonáním kontraproduktivního blokování konkurence nebo inovací) zahrnujících i veřejný zájem. Předpokládá a zároveň vytváří specifickou kulturu kalkulace, diskuse a průběžného usměrňování (*chanelling* - „kanalizace“) konfliktů.

Tento typ správy může tedy představovat jakousi horizontální, na koordinaci soustředěnou alternativu vlády či managementu mezistátní spolupráce (Peters). Důrazem na nejrůznější občanské organizace (*semi-public, civic agencies*) tento koncept přinejmenším zčásti zpochybňuje tradiční představu vlády „shora – dolu“. Reaguje tak na již probíhající oslabování mocenské role i tradiční autority státu, který musí část svých kompetencí, popř. suverenity přenechávat jak nadnárodním

subjektům (*supranational level* – např. EU), tak delegovat tyto kompetence svým decentralizovaným a obvykle též samosprávným součástem (*local / regional level*). Jako náznak možnosti, jíž by byla správa bez vlády (*governing without government*) nebo přímo pod heslem „*from government to governance*“ by mohl naznačovat i jednu z mnoha představitelných variant dalšího utváření demokracie.

Zásadní otázkou zůstává možnost řízení takto vysoce diferencované a mezinárodním děním stále bezprostředněji ovlivňované společnosti. Mnohé krize přicházejí - stejně jako v minulosti - nečekaně. Mnohé reformy jsou realizovány opožděně a tedy neúčinně. V současnosti začíná být otázka principiální možnosti správy nadnárodních společenství diskutována jako problém tzv. *governmentability*. Její aktuálnost neustále zvyšuje proces globalizace a možnost zániku dosavadních suverénních národních států, popř. jejich proměny ve státy virtuální.

Novověká idea Evropy

Nejaktuálnější je ovšem diskuse o možné podobě demokracie ve sjednocující se Evropě. Stále hojněji a zcela příznačně v ní začínají být používány argumenty právě z evropské historie. Jejich aktualizace usiluje – podobně jako dříve v národních státech – o vytvoření občanského konsenzu založeného na společné interpretaci minulosti. (To je mj. též potvrzením metod sociologie demokracie.) Zatímco ve středověku je idea Evropy spojována s křesťanstvím (navazujícím na řeckou filosofii a římské právo), osvícenstvím oživená **novověká idea Evropy** doplňuje tuto tradici spojením se specifickou moderní, racionálně kritickou a podnikatelsko-inovativní (posléze též kolonizační) civilizací, ale také se zásadním požadavkem míru a svobody.

Touhu po integraci Evropy vyjádřil již Dante. Machiavelli představil ryze politické, nereligiozní pojetí Evropy, spjaté s teorií mocenské rovnováhy. Leibnitz navrhuje (podobně jako Jiří z Poděbrad) stálý senát evropských států, Montesquieu, spojující její politické a kulturní určení, si přeje Evropu jako „jediný stát s mnoha provinciemi“ (a předjímá tak EU v integrativní, nikoli unifikační podobě), Rousseau si představuje „evropskou republiku“, Voltaire navíc jako „velkou republiku kultivovaných duchů“. Kant (opět s důrazem na „věčný mír“) doporučuje federaci zemí v „Evropském domě“. Napoleon navrhuje „*association européenne*“ (včetně společného kasačního soudu a akademie věd), ale v souvislosti s kontinentálním systémem / blokádou proklamuje - stejně jako později prohrávající Hitler – „pevnost Evropu“. Strůjce Svaté aliance („*baron balance*“) Metternich prohlašuje: „Mou vlastí je Evropa“.

Emancipace občanů v národním státě má přinést i konečné sbratření národů. Mazzini pro jeho dosažení zakládá internacionálu nacionalistů „Mladá Evropa“. Objevuje se i myšlenka Spojených států evropských (po vlně revolucí roku 1848 V. Hugo, požadující „bratrskou arbitráž“ ve federaci, za války Churchill). Po první světové válce se objevuje myšlenka Panevropské unie, po druhé myšlenka Evropské parlamentní unie (Coudenhove). V té době vzniká také Rada Evropy. V 70. letech minulého století vydávají ministři zahraničí členských zemí Prohlášení o Evropské identitě.

Představy dalšího vývoje současné EU oscilují mezi integrací a unifikací (intergovernmentalismus / supranacionalismus aj.). Inspirativní a pro tuto diskusi zásadní definici evropské civilizace přináší již počátkem 19. století Guizot, dle něžž se od jiných liší právě vnitřní různorodost a svoboda. „Otec EU“ Monnet zdůrazňuje, že „nespojujeme státy, ale sjednocujeme lidi“. De Rougemont doplňuje Guizota připomínkou smyslu pro objektivní pravdu a osobní zodpovědnost. Pokud by však představa unifikace převážila nad ideou integrace, mohly by zaniknout – spolu s liberálně demokratickou veřejnou správou - právě ty charakteristiky, které Evropu definují - individuální svoboda, tolerance pluralismu i sama demokracie.

Kontrolní otázka: Ve kterých základních znacích se liší liberální demokracie od jiných typů demokratického zřízení, ať již s jiným přívlastkem nebo „bez přívlastků“?